

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Україна та українці на шпальтах газети “Правда” (1942 – 1945 роки)»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Каплун Анна Олександрівна

Науковий керівник: Хом’як Оксана Володимирівна,
кандидат історичних наук

Рецензент: Пастушенко Тетяна Вікторівна,
кандидат історичних наук

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2023 р.

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Каплун Анна Олександрівна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: anna.kaplun@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Україна та українці на шпальтах газети “Правда” (1942 – 1945 роки)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки:

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Україна та українці на шпальтах газети “Правда” (1942 – 1945 роки)»

Автор: студентка 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Хом'як Оксана Володимирівна

Захищена: " ____ " _____ 2023 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням того, як змінювались погляди радянського керівництва щодо місця української національності в СРСР. Тому, у роботі досліджувались різні позиції істориків щодо проблематики «рівності» всіх народів в СРСР, за яким принципом вони співіснували і як визначалась першість серед них. Робота присвячена висвітленню згадок про український народ в пресі та тому, які пропагандистські заходи запроваджували з метою збільшення лояльності українців до радянського режиму.

Дослідження ґрунтується на матеріалах газети «Правда» за 1941 – 1945 роки і вона виступає основним джерелом для роботи. У роботі висвітлена актуальна історіографія з цієї теми, зокрема та, що стосується національного питання в СРСР, місця української національності та розвитку пропаганди в цьому напрямку. У ній викладено логічну послідовність того, як і чому

змінювались погляди Москви до українського питання і з якою метою формувався та реалізовувався «український проект».

У результаті, у роботі було представлено низку заходів радянської пропаганди щодо підвищення лояльності українців. Також, у роботі ми відслідкували те, як кожна з подій, які були відібрані для аналізу, представлялись на сторінках газети «Правда». Тому, це дослідження дає змогу створити не лише картину того, як змінювались позиції українців впродовж німецько-радянської війни, а і те, як радянська пропаганда реагувала та транслювала їх. Це, у свою чергу, відкриває можливості для відслідковування тогочасних ідеологічних тенденцій в СРСР щодо національних питань.

Зміст

Вступ	3
I. Українці та національне питання в СРСР (1920-ті – 1945 роки).....	7
1.1 Національна політика в СРСР: основні підходи та концепції ...	7
1.2 Місце українців в радянській політиці та пропаганді.....	20
1.3 Газета «Правда»: рупор пропаганди	36
II. Українське питання в роки німецько-української війни.....	44
2.1 Український радянський патріотизм на сторінках «Правди».	44
2.2 Контент – аналіз «Правди»	56
2.3 Орден Богдана Хмельницького та пошук українського бойового духу	61
Висновки	75
Список використаних джерел та літератури	78
Додатки	85

Перелік умовних скорочень

1. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
2. ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія більшовиків
3. ЗМІ – засоби масової інформації
4. РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
5. РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія
6. УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
7. Совінформбюро – Радянське інформаційне бюро (Советское информационное бюро)
8. ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзна комуністична партія більшовиків
9. КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
10. НЕП – нова економічна політика
11. ОУН – організація українських націоналістів
12. Раднарком УРСР – Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки

Вступ

З початком німецько-радянської війни радянська пропаганда почала зазнавати істотних змін щодо українського питання. Прагнення легімітизувати свою владу на території УРСР та підвищити лояльність українців до партії спровокувала виникнення нової ідеологічної течії – українського радянського патріотизму. Активного поширення він почав набувати в кінці 1930-х років і зазнав свого апогею в кінці 1943 року. Саме український радянський патріотизм став головним інструментом пропагування радянської ідентичності серед українців.

Як наслідок, ми спостерігаємо зміни у позиціонуванні України та українців в ідеологічному дискурсі. Їхні образи починають активно залучати до створення нових радянських символів і нової радянської історії, щоб залучити до спільного історичного контексту. Разом з тим, така увага до українського питання провокує розвиток українського націоналізму та створення власної української ідентичності. Тому, тогочасна політика, намагаючись залучити українців до радянської ідеології, сама ж підтримувала та спонукала розвиток національного духу.

Актуальність даної теми полягає в тому, що український радянський патріотизм не розглядався з одного боку, як інструмент радянської пропаганди, а з іншого, як засіб, який спонукав би до розвитку самосвідомості серед українців. Також, у наявних дослідженнях зроблено переважно поверхневий огляд засобів, які використовувала радянська пропаганда. У нашому ж дослідженні ми розглянули конкретний кейс того, яке значення мала преса і які інструменти використовувались саме в ній для формування української радянської ідентичності. Крім того, на сьогодні не опубліковано досліджень, які б комплексно показали загальні тенденції радянської пропаганди щодо питання українців в період Другої світової війни.

Тому, **об'єктом** кваліфікаційної роботи є український радянський патріотизм періоду Другої світової війни.

Предмет – образ українців та України на сторінках газети «Правда».

Мета роботи полягає в дослідженні пропагандистського образу України та українців, спираючись на аналіз статей газети «Правда».

Тому, перед нами стоять наступні **завдання**:

1. визначити особливості національної політики та пропаганди в СРСР в 1920-х-1945 роках та її зміни щодо українців;
2. проаналізувати яким чином та чому відбувалась актуалізація українського питання на шпальтах «Правди» в період німецько-української війни.

Хронологічні рамки дослідження визначені груднем 1942 року – травнем 1945 року. *Нижня межа* пов'язана з початком звільнення українських теренів, зокрема села Півнівка Луганської області. *Верхня хронологічна межа* зумовлена закінченням німецько-радянської війни та поступовим згортанням течії українського радянського патріотизму в пропаганді.

Територіальні рамки визначаються межами розповсюдження газети «Правда» на території СРСР.

Методологія дослідження полягає у використанні методів синтезу та критичного аналізу джерел. Також, широко застосовується принцип історизму, задля аналізу даних питань в контексті історичного періоду. Для роботи з газетою «Правда» використовувались контент-аналіз та кількісний контент-аналіз, основи якого заклав Джеффри Брукс¹. Аналізуючи ті сенси, які радянське керівництво заклало в новостворені символи та образи, був використаний дискурс-аналіз.

Історіографія з даної теми на сьогодні малодосліджена, тому ґрунтовної роботи, на жаль, немає. Більшість важливих аспектів представлені фрагментарно різними дослідниками. З усіх, слід виділити Владислава Гриневича і його праці, присвячені радянській пропаганді та короткому огляду

¹ Jeffrey Brooks. Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton: Princeton University Press, 2000. 319 p.

українського радянського патріотизму^{2, 3}. Також, важливою є праця Сергія Скецьчика, в якій він досліджує українську науку та культуру в роки Сталінізму, та, серед іншого, підіймає в питання місця українців серед інших національностей в СРСР⁴. Розглядаючи питання національної політики СРСР в 1920-х-1930-х роках, ми спираємось на представників різних підходів: Юрія Сльозкіна⁵, Франсін Хірш⁶, Террі Мартіна⁷ та Богдана Кравченка⁸. Кожний з них висуває свої погляди та методологію щодо аналізу даного періоду.

Для проведення аналізу статей «Правди», ми залучали роботи Джефрі Брукса⁹, Єви Томпсон¹⁰ та Лео Грульова¹¹. Зокрема, в усіх роботах розкривається важливість ролі преси в радянській пропаганді, її характеристики та особливості довоєнного та воєнного періоду.

Джерельна база курсової роботи представлена опублікованими джерелами. Найбільше в роботі використовувався електронний архів щоденника «Правда» за 1941–1945 роки, який складається з відсканованих випусків газети. Користуючись ним, нам вдалося віднайти номери «Правди» за досліджуваний період. Додатковим джерелом, використаним для написання

² Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

³ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. 531 с.

⁴ Скецьчик. Імперія пам'яті. Київ: видавництво «Часопис «Критика»», 2008. 303 с.

⁵ Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: <https://sputnikipogrom.com/politics/395/ussr-communal/> (дата звернення: 11.04.2023).

⁶ Hirsch F. Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. Ithaca and London, 2005. P. 1–16.

⁷ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. 639.

⁸ Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. 352 p.

⁹ Брукс Дж. Людей, которые не читают газет, надо морально убивать на месте. *Советская власть и медиа* / ред. Х. Гюнтера и С. Хэнсген. – Спб., 2005. С. 228–241.

¹⁰ Ewa M. Thompson. Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50, No. 2. P. 385 – 399.

¹¹ Gruliov L. The Soviet press: “propagandist, agitator, organizer”. *Journal of International Affairs*. 1956. Vol. 10, No. 2. P. 153 – 169.

роботи, є інструкція для політробітників та агітаторів, яка була видана в 1941 р. «Пропаганда и агитация в условиях военного времени». У ній важливе місце займали інструкції щодо усної пропаганди та поширення радянських ідей в пресі.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями, тому побудована за хронологічним та тематичним принципами. Кваліфікаційна робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

I. Українці та національне питання в СРСР (1920-ті – 1945 роки)

1.1 Національна політика в СРСР: основні підходи та концепції

Національна політика радянської влади у міжвоєнний період впродовж останніх десятиліть привертає багато уваги дослідників аби зрозуміти, що допомогло Радянському Союзу втримати контроль над територіями колишньої Російської імперії і не дати багатьом народам здобути своєї незалежності. Основна увага, загалом, прикута до проблеми в національному питанні, яка полягала в наступних рисах. З одного боку важливою основою в національній політиці були марксистська ідеологія інтернаціоналізму і заява Леніна про права націй на самовизнання та їхнє відокремлення. З іншого боку, втілювалась політика повного контролю над республіками, шляхом надання можливостей для національного розвитку. Тож розгляд найпопулярніших концепцій та їхніх авторів, які поглянули на національне питання СРСР під різними кутами, поданий нижче, є безумовно потрібним та актуальним.

Досліджуючи підходи до розуміння національного питання в Радянському Союзі, я хочу почати з концепції Юрія Сльозкіна, який висуває ідею того, що більшовики, насправді, створювали етнічну відокремленість і що ідеологічно їхня політика заслуговує називатись націоналістичною. Зокрема, такий висновок пояснюється на прикладі етапів еволюції національної політики в СРСР¹².

Так, перший етап тривав до другої половини 1920-х років, який характеризується політикою «неросійського» націоналізму, яка втілювалась через створення партією соціалістичних етнотериторіальних автономій. Її метою було поширення соціалізму серед населення за допомогою розвитку національних мов, культур та діячів тих народностей, які вважались

¹² Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: https://sputnikpogrom.com/politics/395/ussr_communal/ (дата звернення: 11.04.2023).

провідними в республіці^{13, 14}. Тобто, йдеться про те, що українці, які проживали на території УРСР, не дивлячись на їхнє дореволюційне минуле, мали переваги у вигляді розвитку їхньої культури і мали перевагу поміж вихідців з інших національностей у зайнятті державних посад.

Наступний етап, який тривав з 1927-1929-х років до середини 30-х років ознаменувався розквітом етнічного плюралізму. Тим не менш, серед них поступово почала виділятися передова нація, яка виступала в ролі «розвинутої» і допомагала іншим національностям дійти вищого рівня – російська¹⁵. Разом з тим, на цьому етапі повністю утверджується вектор думки, що шовінізм та націоналізм – це неприпустиме явище для російської нації, оскільки породжує ворожість «пригноблених» націй, а для других, в свою чергу, це корисно, тому що сприяє національному становленню. Хоча, з іншого боку постають нові проблеми, оскільки СРСР спонукає розвиток національностей, але разом з колективізацією та індустріалізацією вимагає віднайти в кожній національності своїх «пригноблених» та «гнобителів», спираючись на клас¹⁶. Тобто, ми вже на цьому етапі бачимо, як національна політика, за Сльозкіним, починає «роздрібнювати» укріплені національні спільноти, щоб, по-перше, не дати їм зміцнити свої позиції і дійти до того

¹³ Головним народностям на території автономій надавався пріоритет в культурному плані та етнічні квоти. У той же час, це стосувалось всіх національностей, крім російської. Росіяни в РФРСР не мали етнічних переваг і користувались класовими квотами. Тобто, вони мали переваги серед інших лише за умови «правильного» походження, наприклад, походили з сімей робітників, революціонерів, більшовиків і не мали жодних зв'язків з колишньою буржуазією.

¹⁴ Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: https://sputnikpogrom.com/politics/395/ussr_communal/ (дата звернення: 11.04.2023).

¹⁵ Саме в цей період з'являються такі терміни як «великорос» і «невеликорос», які показувалиють роль російської національності в більшовицькій політиці. Зокрема, вона полягала в тому, що саме росіяни відповідальні за становлення соціалізму в інших країнах, оскільки вони до революції 1917 року були нацією-гнобителями. Цей термін, також, з'являється в масовій культурі в даний період і характеризує націю росіян. Тотожний йому термін «пригноблені нації», використовувався для опису всіх інших республік, які входили до складу колишньої Російської імперії.

¹⁶ Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: https://sputnikpogrom.com/politics/395/ussr_communal/ (дата звернення: 11.04.2023).

етапу, коли вони можуть заявити про своє право на відокремлення, і по-друге, щоб забезпечити розвиток все ж таки соціалістичного суспільства, спираючись на класовий устрій¹⁷.

Наступний етап, який утвердився в другій половині 30-х років і тривав до завершення Другої світової війни – це звуження кола «квітучих націй». І саме в цей період ми спостерігаємо, як серед інших національностей свою першість виопуклює російська і офіційно, вона починає відокремлюватись¹⁸.

Разом з тим, на фоні постанови російської національності, все чіткіше виділяються «передові» нації: українська та білоруська, які повинні були зайняти своє «почесне» місце в ієрархії і мати свої розвинуті традиції, що робило б їх рівноправними між собою, але не такими «возвеличеними», як російська¹⁹.

Підсумовуючи ідеї Юрія Сльозкіна, протягом 20-х-30-х років національна ідеологія в СРСР еволюціонувала від етапу «неросійського націоналізму», з його сприянням відокремленості національностей в межах їхніх автономій, до звеличення російської народності, яка почала займати «перше місце серед рівних»²⁰.

¹⁷ Таку тенденцію Юрій Сльозкін пояснює завдяки використанню концепції І. Варейкіса, що СРСР – це «комунальна квартира». Основа концепції полягає в тому, що Радянський Союз, умовно, це квартира, в якій кожна з національностей мають свої окремі кімнати-республіки. Разом з тим, є російська національність, яка не має окремої «кімнати», але контролює всю «квартиру» і сприяє укріпленню «міжкімнатних стін». Тобто, ця концепція описує нам, фактично, місце та роль росіян в СРСР і пояснює проблему, яка виникне пізніше – ототожнення росіян з радянським народом, якого, насправді, не існувало як такого.

¹⁸ Тут партія створює для російської нації її культуру, мову, історичне минуле, але не виділяє окремих територій (як це було в інших соціалістичних республіках), чи партії (наприклад, в УРСР була своя партія – КП(б)У, натомість, у РФРСР була лише ВКП(б)). Та це не завадило тому що: *«росіяни почали грубити сусідам і прикрашати свою частину комунальної квартири (до якої входили величезна прихожа, коридор та кухня, де приймалися усі важливі рішення), але не претендували на всю квартиру і не піддавали сумнівам право інших великих сімей на їх житлову площу. Квартиранти були мені рівними, але все рівно окремими»*. Юрій Сльозкін.

¹⁹ Слезкин Ю. СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: https://sputnikpogrom.com/politics/395/ussr_communal/ (дата звернення: 11.04.2023).

²⁰ Б. а. Советская Украина. *Правда*. 1944. № 66. 17 березня. С. 1.

Ще одним важливим дослідженням є праця Франсін Хірш, яка намагалась зрозуміти, яким чином Радянський Союз конструював нові категорії етнічної та національної ідентичності серед населення²¹. Тобто, Франсін Хірш намагається встановити ту ідеологічну основу та інструменти за допомогою яких більшовики змогли забезпечити не просто «єдність народів», а й створити ті категорії, на основі яких роздрібнені народи після 1917 року змогли об'єднатись спочатку в етнічні групи, потім в національні і на цій основі увійти до найбільшої категорії – стати «радянськими людьми».

У своїх роздумах вона доводить, що національна політика в 1920-30-х роках ніколи не мала на меті створення та виокремлення нових національностей. Навпаки, дослідниця вважає, що це лише один з кроків для того, щоб пошвидше «привести» радянські народи до соціалізму. Спираючись на філософію марксизму-ленінізму, Франсін Хірш заявляє, що створення окремих національних та етнічних територій було лише необхідним кроком, щоб «відсталі» народи СРСР змогли досягнути рівня «великих» народностей, і відтак, щоб всі народи, які населяли Радянський Союз, змогли разом перейти до наступного етапу розвитку за Марксом – соціалізму. Та умовою цього переходу є пройдена стадія націоналізму, який був розвинений далеко не по всій радянській території. Як говорить дослідниця: «Більшовики, напротивагу, прагнули прискорити історичний процес, впливаючи одночасно на економічний базис, соціальні форми та культуру»²². Виходить, що проведена політика «коренізації» в 1920-х роках була здійснена для того, щоб радянська влада змогла інтегрувати національну ідею в адміністративно-територіальну структуру.

Паралельно з такою інтеграцією, яка асимілювала різноманітне населення Радянського Союзу в національні категорії, відбувався ще один процес асиміляції, який ці ж національні групи асимілював в радянську

²¹ Hirsch F. Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. Ithaca and London, 2005. P. 1–16.

²² Там само. С. 1–16.

державу та суспільство. Дослідниця називає цей процес «подвійною асиміляцією», який використовував такі методи: перепис, карта, музей²³,²⁴.

Таким чином, Френсін Хірш висуває гіпотезу, що СРСР був «імперією націй», адже політика більшовиків нічого не мала спільного з заявами Леніна про право на національне самовизначення, аж до її відокремлення. Натомість, дослідниця стверджує, що період 1920-30-х років буде доречніше означити як державний еволюціонізм. Для нього характерне прагнення «великої нації» допомогти «жертвам» радянської економічної модернізації, щоб показати свою відмінність від керівництва Російської імперії, і разом з тим провести всі народи через марксистську лінію розвитку і побудувати соціалізм.²⁵,²⁶ На мою думку, такий підхід до національної політики більшовиків у міжвоєнний період є досить актуальним, оскільки ми бачимо чіткі та аргументовані факти того, що СРСР ніколи не виступав за національну відокремленість будь-яких груп населення, а навпаки сприяв утворенню єдиної групи – «радянської людини», «нашої людини».

Концепція Френсін Хірш, як на мене, досить перегукується з працею ще одного історика Террі Мартіна, яка утверджує думку, що більшовики лише мали на меті провести деколонізацію, оскільки розуміли неминучість розпаду того утворення, яке залишилось після падіння Російської імперії. Разом з тим,

²³ Тут Френсін Хірш розкриває в повній мірі проблематику «радянської цивілізаторської місії», яка полягала в тому, щоб зібрати всі дані про населення СРСР, провести перепис і зрозуміти, скільки представників різних етносів проживає на такій величезній території. Крім цього, такий перепис давав можливість зрозуміти як проводити демаркацію кордонів і за яким принципом це взагалі здійснювати. Останній крок до асиміляції - створення краєзнавчих музеїв, які мали на меті пробудити в народів відчуття своєї окремішності, щоб вони утворили не клани та племена, що вважались Марксом пережитком феодалізму, а об'єднати їх і перевести на наступний етап еволюції.

²⁴ Hirsch F. *Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. Ithaca and London, 2005. P. 1–16.

²⁵ Крім цього, сам процес коренізації допомагав не лише кордони встановити та утвердити свою владу на місцях, а і виступав механізмом забезпечення дисципліни, оскільки створення нових національних та етнічних територій, їх інститутів виявились ефективним інструментом для того, щоб інтегрувати та асимілювати всі неросійські народи в єдину радянську державу.

²⁶ Hirsch F. *Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. Ithaca and London, 2005. P. 1–16.

вони хотіли зберегти територіальну цілісність, через що радянське керівництво і пішло на такий крок, як формування союзних республік²⁷. Тобто, у даній тезі ми спостерігаємо нове бачення, яке висвітлює нам первинні мотиви більшовиків до творення та вироблення власної національної політики.

Так, в 1919-1923 роки відбувається визначення того, яке б місце повинно відводитись неросійським народам в СРСР, та утвердження імперії національного вирівнювання²⁸. Террі Мартін детально описує всі суперечки щодо національного питання серед партійного керівництва, але головна думка, на яку я хочу звернути увагу, це три фундаментальні опори, які виділив історик у процесі визначення ідеологічного курсу. Мова йде про марксистський, модернізаційний та колоніальний засновки, які лягли в основу національної політики²⁹.

Марксистський засновок включає в себе ідею того, що націоналізм – це небезпечна ідеологія, але він допоможе пришвидшити проміжний етап до соціалізму і ліквідувати надкласові національні союзи, які становили пряму загрозу більшовицькому режиму тим, що прагнули створення власної держави³⁰. Виходить, що такий підхід дозволяв збільшити лояльність до нової влади і, крім того, провокував би в середині національних груп міжкласові конфлікти, оскільки об'єднавча сила – ідея визнання своєї окремішності та незалежності, втратила б певну частину своїх прихильників, а більшовики змогли б залучити робітників та селян до своєї ідеології. Тому, гарантування національних прав стало однією з основних складових в національній політиці.

Модерністський засновок полягає в тому, що за цією ідеологією формування нації є невідворотним наслідком модернізаційного етапу в СРСР. Разом з тим, здобуття національної свідомості мають пройти всі народи, щоб

²⁷ Террі Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 15.

²⁸ Там само. С. 18.

²⁹ Там само. С. 19.

³⁰ Там само. С. 19.

в майбутньому збудувати соціалізм^{31, 32}. На мою думку, ця ідея найкраще проявилась у переході від політики воєнного комунізму до НЕПу, який забезпечив розвиток капіталізму в СРСР і дав поштовх до створення національного духу.

І останній засновок за Террі Мартіном – це колоніальний. Сам концепт схожий на той, який розглядав у своїй роботі Юрій Сльозкін. Основа полягає в тому, що будь-який неросійський націоналізм в СРСР виступає лиш реакцією на притиски з боку царського режиму і його можна пояснити тим, що така реакція цілком нормальна, оскільки за часів Російської імперії всі неросійські народи були пригноблені^{33, 34}. Виходить, що сприяння націоналізму в неросійських народів забезпечувало б підтримку радянського режиму з боку пролетаріату, адже більшовики, як вони заявляли, могли дати не лише право на самовизначення, але і забезпечити належними умовами для життя. Саме це стало причиною того, що політика коренізації, про яку ми поговоримо згодом, у переважній більшості стосувалась лише неросійських народів, а формування російської нації і її відокремлення, за Юрієм Сльозкіним, почало набувати поширення лише в 30-х роках, коли розвиток неросійського націоналізму пішов на спад.

Тому, всі три концепти: марксистський, модернізаційний та колоніальний стали базисом для національної політики в СРСР. Тож, усталений підхід до вирішення національних питань встановився остаточно в 1923 році на XII з'їзді партії, після низки конфліктів в вищих ешелонах

³¹ Тому, Ленін і Сталін, як вказує Террі Мартін, вважали цей етап цілком закономірним і що створенню націй можуть сприяти лише капіталістичні відносини, які і провокують створення націй.

³² Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 21 – 22.

³³ Саме тому Ленін чітко відділяв категорії націоналізму гноблячої нації та пригнобленої, де перший був в рази небезпечнішим для єдності радянської держави.

³⁴ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 22 – 23.

партії.^{35, 36} Крім цього, після з'їзду більшовики провели окрему конференцію ЦК з питань національної політики. Саме вона підвела підсумки всіх попередніх років, які були зібрані в резолюціях та промовах Сталіна. Якщо загалом подивитись на результат, то більшовики дійшли висновку, що СРСР буде підтримувати національне вираження у тих формах, які не будуть сприяти конфронтації місцевого населення з центральною владою. Тому, було прийнято рішення, що радянська влада буде підтримувати розвиток національних мов, кадрів, культур, та територіально-адміністративних утворів^{37, 38}.

Тож, ми бачимо, що остаточну позицію щодо підтримки національних утворень СРСР зайняв ще на початку 20-х років. Та ми повинні розуміти, що це було зроблено не через прагнення партії посприяти розвитку національної свідомості задля відокремлення новостворених національних держав. Навпаки, така стратегія була створена, щоб більшовики отримали змогу прискорити перехід всього «радянського народу» до соціалізму, що за Марксом обов'язково гарантувало зіткнення з національними рухами в межах Радянського Союзу. Тому, мені ця ситуація та підхід більшовиків до національного питання чимось нагадує вислів: «не можеш побороти спротив,

³⁵ Мова йде про конфлікти Леніна та Сталіна з одного боку, та Пятакова і Бухаріна з іншого. Звісно, перші двоє відстоювали та боролись за включення всіх трьох засновків до ідеологічної основи національної політики, у той час як останні намагались протистояти будь-якому розвитку націоналізму і вбачали в ньому пряму загрозу для становлення радянського режиму.

³⁶ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 19 – 25.

³⁷ Як наслідок, ми в 20-х роках спостерігаємо утворення великої кількості територіальних одиниць: національні ради, колгоспи, райони. Разом з тим, розвивається і національна культура титульної нації в межах територіально-адміністративних одиниць, що виражається в створенні радянською пропагандою нових маркерів національної ідентичності: фольклору, музеїв, національної кухні, одягу, поезії, написанні «правильної» історії народів.

³⁸ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 26 – 30.

так очолює його». Що, на мою думку, і показують прийняті резолюції в 1923 році³⁹.

Далі ми будемо розглядати національну політику та її зміни в 30-х роках. Знову ж таки, Террі Мартін говорить, що цей період ознаменувався переходом від поміркованої національної політики до репресивної політики та виокремленням «ворожих націй»⁴⁰. У контексті цього виникає парадокс в національному питанні СРСР, тому що поки серед одних націй проводяться чистки, депортації та примусова русифікація, то серед інших – «правильних» – націй підтримується процес націєтворення⁴¹.

Далі, історик стверджує, що на початку 30-х років починається критика українізації та білорусизації за те, що в них починають розвиватись вкрай радикальні рухи за здобуття своєї відокремленості від Москви⁴². Це виглядало неприйнятно ще й тому, що у цей же час починається процес поновлення статусу росіян у їх правах, який був затверджений постановами Політбюро від грудня 1932 року. Як наслідок, починає активно розвиватись російська культура, писатись російська історія і на фоні «возвеличення» російської національності імперія національного вирівнювання починає відходити від головних ідеологічних засад⁴³. Насправді, підтримка та розвиток російського народу на фоні сповільнення коренізації неросійських народностей виступає

³⁹ Підтримку у розвитку національних мов, культур та кадрів отримали далеко не всі народи, а лише «великі», або ті, хто якимось наближався до їхнього числа. Усі інші народи, особливо ті, хто відносились до національних меншин, які проживали на національній території іншого народу, мали потрохи асимілюватись, щоб вижити. І хоча, як зазначає Террі Мартін, «малі» народи, в розуміння політики більшовиків, також мали свої привілеї і право на створення національних груп зі своєю адміністративною структурою, але фактично, такі інститути не відкривали жодних можливостей для подальшого кар'єрного зростання чи покращення життя. Причина цього крилась в тому, як писав Террі Мартін, що пріоритет отримувала лише та національність, яка була головною в межах адміністративно-територіальної автономії.

⁴⁰ Мова йде про представників таких національностей: поляків, фінів, естонців, німців, корейців, китайців, латишів, курдів, іранців. Вони зазнали найбільшого переслідування та репресій лише по факту їхньої етнічної приналежності.

⁴¹ Террі Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923—1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 401–406.

⁴² Там само. С. 411.

⁴³ Там само. С. 511.

повною протилежністю до того, що в 20-х роках заявляв Ленін. Мова йде про критику великодержавного шовінізму, яка активно пропагувалась на початкових етапах розвитку національної політики СРСР, оскільки саме в 30-х роках російський націоналізм починає набувати популярності і поширення.⁴⁴

На думку Владислава Гриневича, такі зміни в національній політиці і запровадження в 30-х роках ідеї «дружби народів», «Великого російського народу» та «братніх народів» були спричинені тим, що партія змінює свій ідеологічний напрям задля посилення своєї легітимності, підвищення лояльності та, головне, формування нової радянської ідентичності⁴⁵. Саме тому в радянській політиці та пропаганді спостерігається відмова від концепції марксистського розвитку та інтернаціоналізму, шляхом створення національних держав, оскільки більшовики почали вбачати в цьому пряму загрозу зміцненню радянського суспільства та його модернізації. І цілком передбачувано національна політика починає будуватись на росієцентричних засадах⁴⁶.

Террі Мартін у своєму дослідженні говорить про ту саму ідею «дружби народів», і також вбачає в ній спосіб легітимації радянської влади. Це здійснюється тим шляхом, що разом з поверненням до великодержавного шовінізму, про який вголос ніхто не говорив, але насправді він активно розвивався, почали виходити на перший план і інші неросійські республіки, у

⁴⁴ Це було реалізовано та підтримано радянською владою за допомогою наступних інструментів. По-перше, партія почала формувати в РФРСР російський національний простір, за допомогою депортацій тих самих «ворожих національностей». По-друге, почався процес підвищення російської національності та її культури над іншими. Саме російський народ перейняв на себе тепер уже офіційно статус об'єднавчої сили народів у Радянському Союзі. Як наслідок, росіяни почали входити до радянського національного устрою за допомогою введення метафори «дружби народів». Нова метафора насправді не мала нічого спільного з ідеєю рівності, а, навпаки, утверджувала те, що провідна роль у культурі та керівництві державою починає в повній мірі відходити до російського народу.

⁴⁵ Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 352.

⁴⁶ Там само. С. 353.

тому числі Українська та Білоруська^{47, 48}. Така концепція буде неодноразово зустрічатись і пізніше, але найголовніше, що «дружба народів» почне сягати ще до імперських часів. Так, наприклад, в номері газети «Правда» від 25 грудня 1942 року, згадується дружба російського та українського народів, яка тривала впродовж віків:

*за четверть века советской власти украинский народ познал силу и крепость ленинско-сталинской дружбы народов. Общность исторической судьбы, близкое родство языка и культуры, неразрывные братские узы связывают украинский народ с русским народом и другими народами Советского Союза. В течении веков украинцы делили с русскими свои радости и невзгоды, смешивали с ними кровь на полях сражений против общих врагов...*⁴⁹

Повернення до ідей російського патріотизму офіційно почалось у 1934 році на XVII з'їзді ВКП(б), де Сталін вперше за десять років відкрито заявив, що розвиток національних рухів за окремішність у національних групах є набагато небезпечнішими, аніж російський націоналізм. Ідеологічно такі зміни в риторичі виправдовувались тим, що основна причина по якій тривалий час стримували розвиток російського народу – недовіра «пригноблених народів» до «народу-гнобителя», більше не являється загрозою, адже всі ці проблеми радянській владі вдалось побороти⁵⁰.

Тому, ми бачимо, що перша вагома зміна в національній політиці Радянського Союзу в 30-х роках стосувалась створення певної ієрархії республік. Тут чітко бачимо, що за допомогою концепції «дружби народів» виокремлюється російський народ, який починає вже офіційно перебирати на

⁴⁷ Якщо ми подивимось на те, чим була вигідна така пропаганда, то побачимо, що Москва, возвеличуючи себе на фоні інших, але згадуючи і про інші республіки, намагалась показати образ того, що вона справді опікується іншими і підтримує самобутність республік.

⁴⁸ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 559.

⁴⁹ Б. а. Советская Украина! *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. С. 1.

⁵⁰ Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 355–357.

себе право титульної нації в СРСР. Після нього йшли український та білоруський народи, а потім всі інші^{51, 52}.

Друга вагома зміна, яка також входить до нового курсу національної політики – це формування радянського патріотизму. Саме в 1930-х роках з'являється поняття радянської Батьківщини. І хоча, така концепція суперечила ідеї інтернаціоналізму, яку активно до цього пропагувала партія, вона почала набувати все більшого розповсюдження в пропаганді в другій половині 1930-х років. Це, у свою чергу, свідчить про відхід Сталіна від марксистських ідей, і чудово транслює його переорієнтацію на великодержавницьку ідеологію⁵³. Змін зазнало і поняття «Батьківщини», яке почало означати скільки не всю територію СРСР, стільки сам факт входження інших республік у союз з Москвою, і що Батьківщина там, де партія. Зокрема, де «старший брат», його культура, мова та історія⁵⁴.

Також, невід'ємною частиною національної пропаганди виступає і ототожнення Сталіна з Батьківщиною. Так, він стає загальнонаціональним лідером і «вождем всіх народів»⁵⁵. Як на мене, чудовим прикладом такої ідеології є назва фронтової газети, яку я досліджувала у своїй курсовій роботі «За Родину! За Сталіна!». Тут яскраво видно інструмент ототожнення Сталіна з Батьківщиною і те, що радянська пропаганда намагалась сформулювати ідею того, що Батьківщина – це Сталін, а Сталін – це партія. Крім цього,

⁵¹ Якщо повернутись до міркувань Владислава Гриневича, то він вказує, що найімовірніше таке ранжування відбувалось на основі того, наскільки кожна з республік вважалась модерною і наскільки був високий ступінь лояльності серед місцевого населення тієї чи іншої республіки.

⁵² Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 357.

⁵³ Хоча, Сталін певний час продовжував виправдовувати свою риторику тим, що Батьківщина у радянських людей соціалістична, що означає, що вона інтернаціональна. Та на фоні піднесення російського народу і вибудованої уже ієрархії, навіть, концепція «дружби народів», яка мала б включати в себе інтернаціональну основу і стосуватись усіх пролетарів світу, поступово почала отримувати етнічного забарвлення і ґрунтуватись на ідеї російського централізму.

⁵⁴ Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 357–361.

⁵⁵ Там само. С. 365–367.

досліджуючи газету «Правда», ми не одноразово зустрічаємо возвеличення особи Сталіна на рівні з Радянським Союзом та іншими народами: «Да здравствует Великий Советский Союз! Да здравствует наша Красная Армия! Да здравствует лучший друг украинского народа, вождь и полководец, наш родной Иосиф Виссарионович Сталин!»^{56, 57}.

Отже, якщо ми прослідкуємо еволюцію національної політики СРСР, то можна виокремити певні етапи. У 20-х роках, ми спостерігаємо етап неросійського націоналізму, який припадає на часи НЕПу та коренізації. За його часів національності, які входили до складу СРСР, отримали можливості розвивати власну культуру, мову та традиції. Це забезпечило постання титульних націй у кожній республіці, і як зазначає Франсін Хірш, допомогло втілити в життя систему подвійної асиміляції: спочатку асимілювались національно меншину в коло титульних націй республік, а другі, в свою чергу, асимілювались з радянським Союзом. Крім цього, такий підхід забезпечив підвищення лояльності до влади і надав час для її утвердження. Далі, до середини 30-х років триває етап етнічного плюралізму, коли фактично всі народності отримали право на своє виокремлення з числа інших. Паралельно до цього відбуваються перші етнічні чистки і призупиняється пропаганда політики коренізації, зокрема в Україні та Білорусі, і загалом, дана ідеологія починає набувати «м'якої» лінії в політиці. Під кінець, повна переорієнтація відбувається в другій половині 30-х років, коли ми спостерігаємо звуження кола квітучих націй і першою серед усіх постає російська. Дані зміни спираються на ряд запроваджених ідей та введення концепцій «дружби народів», культу Сталіна та Радянської Батьківщини. Усі ці дії мали на меті створення нової радянської ідентичності, яка б підкріплювала радянський патріотизм.

⁵⁶ Письмо партизан и партизанок Черниговщины, Киевщины, Житомирщины, Харьковщины и Сумщины Товарищу Сталину. *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. С. 2.

⁵⁷ Важливо наголосити, що фраза «родной Сталин» зустрічається практично в усіх статтях, де згадується його ім'я. На мою думку, це яскраво показує нам пропагандистський ланцюжок асоціацій: «Родина – родной Сталин». Це у свою чергу, формувало сприйняття образу Сталіна, як опори державності та гаранта єдності для всіх радянських народів.

1. 2 Місце українців в радянській політиці та пропаганді

Провівши короткий огляд національної політики радянського керівництва, нам потрібно звернути увагу на те, яке місце відводилось у ній для українців. Це важливо, оскільки ми будемо досліджувати популярність українського питання та його представлення в радянській пропаганді вже за часів німецько-радянської війни. Ця тема актуальна й тому, що українці та Українська республіка в радянській ідеології займали одне з провідних місць і йшли за своїм «старшинством» одразу після російського народу та Москви. Тому, далі мова піде про українське питання в довоєнний та воєнний період в контексті радянської ідеології з одного боку, та його реальної реалізації з іншого.

Національна політика щодо українців в СРСР займала одне з провідних місць, оскільки їхня частка була найбільшою серед неросійського населення. Так, перепис 1926 року налічував 29 млн українців з 147 млн населення Радянського Союзу. До того ж і легітимність радянської влади на українських теренах було важко встановити, оскільки український політичний рух мав багато різних течій з протилежними поглядами і, навіть, українські соціалісти не підтримували владу більшовиків. Також, не було підтримки у Москві і серед селян, що становили переважну більшість населення України⁵⁸. Тому, радянська влада мала перед собою низку проблем, які потрібно було вирішити за допомогою проведення національної політики, яка б сформувала політичний осередок і опору влади серед населення.

Для цього були використані різні інструменти, які в 20-х роках розробляла більшовицька партія. Тож, у цей час проводилась активно політика коренізації, яка в УРСР мала назву «українізація». Її основні завдання: потреба створення національних еліт в кожній народній республіці, яку б представляла

⁵⁸ Olena Palko. *Becoming Soviet: lost cultural alternatives in Ukraine, 1917-1933*. University of East Anglia, 2016. P. 77.

інтелігенція титульної нації, та зробити місцеві мови панівними на тих територіях, які не належали російському народові⁵⁹.

Фактично, до 1925 року процес українізації має назву «декретний», оскільки видавалось багато декретів, які мали б стимулювати її розвиток, але на місцях мало що реалізовувалось. Переважна їх частина стосувалась розвитку української мови та культури, але через те, що разом з українською мовою визнавалась провідною російська, мало хто хотів переходити на українську. Разом з тим, з'явилися і вимоги для держслужбовців, які мали б володіти вільно обома мовами. Тому, почали набувати поширення курси з вивчення української мови, оскільки покарання за її незнання мало б бути у вигляді звільнення^{60, 61}. Як бачимо, на перших порах ведення українізації відсутність контролю чи справжнього покарання за недотримання директив з боку влади призвела до того, що сам процес до 1925 року не набув як такого поширення.

Після приходу до влади Кагановича в ЦК КП(б)У в березні 1925 року, ситуація з українським питанням кардинально змінилась. По-перше, починається повна українізація в держапараті і партія перейняла на себе управління цим процесом⁶². По-друге, була запроваджена система звітів щодо проведення українізації та її темпів, що покликало за собою ряд партійних перевірок. По-третє, партія активно почала переходити до методів примусу,

⁵⁹ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С.107.

⁶⁰ На практиці, це не організовувалось наскільки категорично, тому і популярність подібних курсів була вкрай низькою. Вплинуло і те, що самі курси організовувались вкрай неефективно, тому до їх кінця доходили лише 11-15% слухачів, що було вкрай низьким показником і явно не відповідало планам партії. Крім цього, для російськомовного населення було вкрай багато можливостей не вивчати українську, оскільки керівництво установ мало право на свій розсуд брати працівників без знання української мови, студенти в університетах також мали право відмовитись від курсу української.

⁶¹ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 113–118.

⁶² Він ознаменувався повним переходом до української мови всіх партійних видань, проведення партійних заходів також мало відбуватись з уживанням української мови, та партійці мали перейти до активного її вивчення.

зокрема і звільнення з роботи за незнання української мови⁶³. Разом з тим, почалась підтримка розвитку української культури, що призвело до того, що і українську інтелігенцію та науковців почали ставити на високі посади. Тому, сталінська національна політика щодо українців підтримувала розвиток окремої української культури, мови і спрямовувала свій вектор розвитку на поступове залучення все більшого числа українців до партії⁶⁴.

Останній період українізації характеризувався тим, що українське питання активізувалось в таких сферах життя: поширення українізації серед пролетаріату, тобто, мала відбутись українізація міста та вирішитись конфлікт міста та села, також, українізація зачіпала вищу освіту та всесоюзні урядові органи^{65, 66}.

Загалом, якщо проаналізувати висновки Террі Мартіна, щодо українського питання в 1920-х-1930-х роках, то історик досить критично ставиться до найголовнішого з заходів у радянській національній політиці – коренізації. На його думку, дана політика сприяла легітимації радянської влади на українських теренах, але протягом усього дослідження він не згадує фактично нічого про позитивні зміни і те, що тим чи іншим чином, українізація спонукала розвиток української культури і мала також велике значення для відродження діяльності українських митців та інтелігенції.

З іншого боку, Богдан Кравченко, аналізуючи соціальне становище українців у 1920-х роках, заявляє, що саме українізація сприяла створенню тієї основи, яка допомогла закласти підвалини для становлення української нації.

⁶³ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 19–122.

⁶⁴ Там само. С. 127.

⁶⁵ Це робилось за допомогою старих інструментів, примусової українізації та контролю, але великих змін досягнути не вдалось. Серед українського пролетаріату російськомовна частка робітників так і залишилась при свої мові, натомість, вихідці з села, які влаштувались працювати на завод переходили на російську, адже це було більш прийнятно. Фактично, зусилля не виправдали себе у тому масштабі, який був запланований партією. І хоча, офіційно радянське керівництво відійшло від політики українізації у 1932 році, на практиці ж воно зазнало поступової деактуалізації набагато раніше.

⁶⁶ Тері Мартін. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. С. 137–167.

Також, він зазначає, що українізація була скоріше вимушеним кроком з боку партії, аніж запланованою політичною лінією, адже мала стримувальний характер для українських самостійницьких рухів⁶⁷,⁶⁸. Насправді, дана думка має логічне пояснення і частково є вірною, але для мене більш логічним підходом до становлення українського питання в 20-х роках все ж таки є позиція Франсін Хірш, яка пояснює дії більшовиків в макро-підході і виділяє більш складні елементи ведення національної політики, включаючи ідею державного еволюціонізму, про який ми говорили раніше.

Щодо ситуації в 30-х роках, то Богдан Кравченко зазначає, що до кінця 1920-х років українська культура зазнала шаленого розвитку, що прийшов з поширенням українізації в містах та нової залученої української аудиторії, яка з'явилась внаслідок акції з ліквідації неписьменності. Саме через такі успіхи в українізації та початок укріплення української національної свідомості, історик бачить початок української кризи. Він стверджує, що контроль Сталіна за українською культурою переріс в подальші репресії, щоб не дати їй вийти за радянські межі, встановлені партією. Це і являється, на думку дослідника, причиною ліквідації української еліти, оскільки вона могла б заявити про своє невдоволення і очолити повстання⁶⁹. Як на мене, такі тенденції цілком можуть бути прийнятими, але б я все ж таки сприймала їх в більш загальному контексті. Мені подобається думка Богдана Кравченка щодо подавлення розвитку української національної свідомості, що почався внаслідок українізації, але я б це пов'язала б ще з тим, що в 30-х роках партія переходить

⁶⁷ Також, важливо те, що Богдан Кравченко у своєму дослідженні говорить про здобутки, які на його думку, отримав український народ внаслідок проведення політики українізації в 20-х роках. Зокрема, до таких історик відносить консолідацію українських активістів та отримання можливостей для культурного розвитку, створення нової інтелігенції, збільшення чисельності українців в партійному апараті та на державних посадах, залучення молоді до українських рухів та розкріпачення українців.

Разом з тим, Богдан Кравченко відмічає, що за період згортання українізації можна вважати початок шахтинського судового процесу, де суд відбувся над «буржуазними спеціалістами». Саме після цього моменту дослідник вважає, що Москва почала проводити поступову централізацію і посилювати свою владу.

⁶⁸ Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. P. 111.

⁶⁹ Там само. С. 151–152.

до більш росієцентричної політики і головною метою в пропаганді стає створення радянської ідентичності. Вона мала б спиратись на всі ідеї «дружби народів», захисту Батьківщини-Сталіна та визнання «старшого брата», що, у свою чергу, йшло в розріз з національними проявами українського народу.

Чудово моя думка підтверджується аргументацією Владислава Гриневича, який розкриває проблему творення радянської ідентичності в УРСР в 1930-х роках. У першу чергу вона була пов'язана з потребою створення в українського народу своєї ідентифікації з «радянським», що було значно важче, аніж створити подібну ідентифікацію у російського народу, адже все «радянське» в пропаганді ототожнювалось до російського і сприймалось більш звично⁷⁰.

Тому, вихід був знайдений, знову ж таки, в концепції «дружніх народів», яка набула більш широкого значення. Мова йде про винайдення положення про те, що Київська Русь була «колискою трьох братніх народів» і про те, що російський народ, український та білоруський є основними народами, які творять СРСР. До цього додається ще й ідея «братніх народів» та «давньоруської народності», яка була спільною для всіх трьох народів⁷¹. Так, ми бачимо, як радянська пропаганда в другій половині 1930-х років починає активно вписувати український народ у загальнорадянський дискурс. За цим слідувало з одного боку визнання місця українців серед інших і надання йому своєї позиції у загальній ієрархії народів СРСР, а з іншого боку нав'язувало ідею єдності з російським народом, спираючись на аргументацію історичної тяглості і спільної історії.

Також, важливим є погляд Сергія Єкельчика щодо змін в українському питанні в 30-х роках та появою нових проблем. Зокрема, на його думку, вони крились у тому, що на фоні постання першості російської нації, на теренах УРСР з'явилися нові непевності: чи українці мали б прославляти лише

⁷⁰ Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 374.

⁷¹ Там само. С. 375.

«великий російський народ», чи мали почати возвеличувати свою націю, було не зрозуміло^{72, 73}. Як на мене, подібна дилема могла тривати до 1936-1937 років, доки не було сформовано офіційної доктрини «квітучих націй», як назвав це Владислав Гриневич, яка розставила всі національності СРСР у «правильній» ієрархії⁷⁴.

Крім цього, для нас є дуже цінними спостереження Сергія Єскельчика щодо ставлення радянської влади до «козацького міфу» у цей час, оскільки досліджувані матеріали в газеті «Правда» часто мають згадки про козацтво та Богдана Хмельницького, коли мова йде про український народ. Тож, історик говорить, що для українського питання цього часу характерне виключення ідеї козацтва та, навіть, його спільної боротьби з російським народом проти Польщі. Усі події того часу продовжували подаватись у вигляді класової боротьби, не дивлячись на те, що уже активно розвивався великодержавницький напрям у національній політиці⁷⁵.

Наступним переломним кроком в національній політиці СРСР став 1939 рік і початок Другої світової війни. Це було пов'язано у першу чергу з тим, що сталінський режим перебував у стані свідомого очікування нової війни. Тому радянське керівництво намагалось використати час і можливості для того, щоб якомога більше посилити лояльність народів до режиму. Крім цього, попередній аналіз національної політики показав процес поступового переходу до росієцентричних позицій Москви і «великодержавницької ідеології». Тож, не дивно, що далі, подібні тенденції почали лише укорінюватись у радянській пропаганді. Тому, далі ми проаналізуємо, як і чому змінилось ставлення політики більшовиків до українців з початком

⁷² Плутанину посилювали і тогочасні арешти діячів, які очолювали дві абсолютно рідні течії – Михайла Грушевського, як представника «націоналістичної буржуазії», так і Матвія Яворського, який був затягим істориком-марксистом.

⁷³ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 38.

⁷⁴ Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 357.

⁷⁵ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 41–42.

Другої світової війни, оскільки це в подальшому дасть нам розуміння тих факторів, які вплинули на формування українського радянського патріотизму.

Загалом, щоб зрозуміти як український народ вписувався в загальний концепт національного питання в 1939-1945 роках, нам потрібно спершу визначити загальні тенденції національної політики СРСР. Важливо наголосити на тому, що саме цей період характеризується появою «радянського патріотизму». Його ідеологічна основа ґрунтувалась на визнанні російського народу головним, та наданні йому ролі домінуючої національності серед всіх інших народів Радянського Союзу. Разом з тим, з появою радянського патріотизму почали відроджуватись і російська культура, історія, письменники. Цікавий той аспект, що популярність повертається до російських «героїв» – Олександра Невського, Петра I, і до історичних подій, таких як «Міф великої Вітчизняної війни 1812 року»⁷⁶. Владислав Гриневиц також вказує на те, що саме в другій половині 1930-х років поширюється «великоросійська» ідеологія і в пропагандистській риторичі з'являються російські герої та міфи, які витісняють національний аспект⁷⁷.

Аналізуючи «Правду» 1942-1945 років, ми часто зустрічаємо фрази, які підтверджують великодержавний підхід в національній політиці. Для прикладу стаття у газеті від 8 лютого 1943 року під назвою «Источники силы Советского Союза» найкраще з усіх показує нам місце російського народу, суть радянського патріотизму і місце інших народів в СРСР. Так, вся стаття присвячена силі російського народу і що саме він є тим джерелом незламності СРСР, про яке йдеться у самій назві. Далі, я хочу звернути увагу на найважливіші аспекти. По-перше, у вступі до статті подається інформація про капітуляцію багатьох країн перед Третім Райхом, і що на їх фоні Радянський Союз не лише зміг устояти, а і своїм героїзмом розвіяв міф про слабкість

⁷⁶ Синицын Ф. Л., Национальная политика СССР в предвоенный период (1938–1941 гг.). *История национально́й политики России. Вестник РУДН. История России.* 2014. № 1. С. 26.

⁷⁷ Гриневиц В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 360.

Червоної армії: «Упорное и стойкое сопротивление Красной Армии натиску гитлеровских полчищ разбило не только миф о «непобедимости» немецкой армии, но и миф о «военной слабости» Советского Союза»⁷⁸.

Крім того, у самій статті зустрічаються такі вирази, як «непревзойденный патриотизм советского народа»⁷⁹, який пов'язаний з мужністю радянських воїнів. Але далі є досить красномовне питання: «В зарубежной печати все чаще ставится вопрос: в чем тайна несокрушимой силы русских?»⁸⁰. Виходить, що мужні радянські воїни у пропаганді асоціюються з російськими військовими. Нічого не згадується і про те, що в Червоній армії є ще багато військових з інших республік. Нам це говорить не про те, що радянське керівництво не знало, хто був у лавах РСЧА, а стільки про те, що у пропаганді всі визначні перемоги, події, які могли б асоціюватись з силою, героїзмом та важливими військовими заслугами, автоматично приписувались російському народу. Це пов'язано з тим, що пропаганда мала б утворювати образ сильного «російського народу», який мав би опікуватись всіма іншими республіками. І за рахунок цього мала б підвищуватись лояльність до радянського керівництва з боку вихідців з цих республік, оскільки вони б мали бути вдячними за «захист» та «підтримку» своєму «старшому братові».

По-друге, у даній статті є чудовий пасаж про історичні умови розвитку «...великой русской нации и братских народов...»⁸¹, який описує події, які гартували російський народ з часів Русі. Цікаво те, що розповідаючи про героїчний розвиток російського народу проводяться аналогії з сьогоденням. Так, наприклад, ми зустрічаємо ще одну прийнятну думку в офіційній національній політиці СРСР, що російський народ – «збирач земель руських». Про це у своїй праці зазначає і Владислав Гриневич, говорячи, що таке позиціонування з'явилося вже після того, як професор Андрій Шестаков

⁷⁸ Федосеев П. Источники силы Советского Союза. *Правда*. 1943. №39. 8 февраля. С.2.

⁷⁹ Там само. С. 2.

⁸⁰ Там само. С. 2.

⁸¹ Там само. С. 2.

відредагував курс історії СРСР відповідно до нової ідеології⁸². Тож, радянська пропаганда мала укорінити думку, що російський народ виконував таку роль впродовж тисячі років.

Разом з цим, згадується і про місце інших народів, які входили до складу Радянського союзу:

Что касается народов, населяющих западную, южную и восточную окраины нашей страны, то они, в силу всего хода исторического развития, издавна связывали свои судьбы с русским народом. Гонимые и угнетаемые на протяжении столетий иноземными завоевателями, они могли спасти свою жизнь и избавиться от постоянных набегов только в составе русского государства. ... неизменно тяготели к русскому народу, как главной силе, способной оградить мирный труд от иноземного нашествия⁸³.

І відповідно до цього проводиться аналогія з сьогоденням, що лише за умови єдності радянський народ зможе відстояти свою Батьківщину у Вітчизняній війні: «из опыта борьбы с немецкими захватчиками, как и из всего предшествующего опыта борьбы за свободу и достойную человека жизнь, советский народ извлек великий урок. Этот урок состоит в том, что сила народных масс – в единении, сплочённости, организованности»⁸⁴.

Тож, ми бачимо на прикладі статті, що справді, роль російського народу виходить на перший план. У радянській пропаганді активно розповсюджується ідея того, що російський народ – «старший брат», «збирач земель», і що інші народи мають бути вдячними йому за успіхи у війні, змогу вийти з-під гніту різних загарбників, і що це можливо лише будучи в союзі, оскільки так було з часів Русі.

Тепер, коли ми виділили основні тенденції радянської національної політики та пропаганди, ми можемо поглянути на те, яке місце відводилось у ній для українського народу. Тож, головне питання полягає в тому, як

⁸² Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 360.

⁸³ Федосеев П. Источники силы Советского Союза. *Правда*. 1943. №39. 8 февраля С.2.

⁸⁴ Там само. С. 2.

позиціонували українців в період Другої світової війни за умови відходу від інтернаціональних ідей в радянській політиці?

Для аналізу ми взяли статтю, яка була присвячена річниці входження УРСР до складу СРСР⁸⁵. Вона була обрана, тому що в ній поданий офіційний виклад української історії та показане місце українського народу серед всіх інших народів. По-перше, українці в радянській політиці виступають як народ, який століттями боровся за своє визволення: «история украинского народа – это многовековая героическая борьба за землю, за свободу, за честь и независимость»⁸⁶. Та досягти цього вдалось лише після більшовицького перевороту, який приніс з собою розвиток мови, культури та мистецтва:

*Только Великая Октябрьская социалистическая революция, руководимая гениями человечества – Лениным и Сталиным, освободила украинский народ от векового рабства и бесправия и обеспечила ему возможность свободно развиваться, строить на социалистических основах свое государство, развивать украинский язык, культуру и искусство.*⁸⁷

Тож, ми бачимо, що в офіційному дискурсі радянської політики, український народ мав би завдячувати за свій розвиток і можливості розвивати українську самобутність своєму «старшому братові», оскільки це більшовики принесли на українські землі такі можливості.

Крім цього, далі згадується Центральна Рада, гетьманат, Директорія які виступають не як самоврядні органи українського народу, які боролись за його незалежність, а як ті, що «... прикривались національним флагом, а по сути являлись центрами предательства, объединявшими интервентов и контрреволюционных буржуазных националистов в борьбе против рабочих крестьян»⁸⁸. Тобто, така характеристика показує нам, що будь-які політичні течії в Україні, які боролись би за її повну незалежність від будь-кого, в тому

⁸⁵ За советскую Украину. *Правда*. 1942. № 353. 19 декабря. С. 3.

⁸⁶ Там само. С. 3.

⁸⁷ Там само. С. 3.

⁸⁸ Там само. С. 3.

числі і від радянської влади, яка вже в кінці 30-х років повністю асоціювалось в пропаганді як російська, вважались зрадниками і ворогами народу.

По-друге, не дивлячись на те, що зроблено акцент на віковій історії українського народу, все ж таки його звільнення уможливилось лише завдяки допомозі та підтримці свого «старшого брата»: «великие вожди народа – Ленин и Сталин в первые же дни революции призвали русский народ оказать всемерную помощь братскому украинскому народу в его борьбе...»⁸⁹. Крім того, першість російського народу виражається ще в одному аспекті, який ми зустрічаємо на шпальтах «Правди»: поряд з терміном «український народ», який позначає українців, ми зустрічаємо вираз «великий російський народ». Виходить наступна тенденція: якщо мова йде про перемоги та героїчні подвиги Радянського Союзу у війні, то вживаються переважно терміни «радянський народ», «російський народ», «наш народ», у контексті «російський народ», але, якщо мова йде про український народ і його здобутки, то обов'язково при кожній такій згадці вказується основна умова такого досягнення – підтримка російського народу.

По-третє, популярною стає ідея «возз'єднання України», на якій також наголошує і Сергій Єкельчик⁹⁰. До неї радянські ідеологи починають повертатись в кінці 1942 року, оскільки початок просування військ РСЧА спонукав до поновлення прагнень в більшовиків включити до складу СРСР землі Східної Галичини, Волині, Бессарабії, та північної Буковини. В основі міфу про «возз'єднання України» лежала ідея Миколи Петровського про те, що історія українського народу – це історія постійної боротьби проти гноблення і за об'єднання своїх територій. Тож, не дивно, що в «Правді» ми зустрічаємо таку фразу:

Народы Западной Украины, Бессарабии и северной части Буковины были освобождены героической Красной Армией из-под чужеземного господства и влились

⁸⁹ Там само. С. 3.

⁹⁰ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 59.

*в советскую семью. Таким образом осуществилась вековая мечта украинского народа, он воссоединился в едином украинском государстве.*⁹¹

Звісно, тут ми бачимо вказівку на те, що це сталося лише за умови підтримки Червоної армії, яка в радянській пропаганді в повній мірі асоціювалась з «російською» або, принаймні, з тим, що росіяни були професійно підготовленою основою військ РСЧА⁹².

Крім того, в українському питанні в національній політиці СРСР після 1939 року постають свої «герої». Про них докладніше ми поговоримо у наступному розділі, який буде присвячений тому, як пропагувався український радянський патріотизм. Та, все ж таки, для загального контексту потрібно розуміти, хто серед історичних осіб почав займати чільне місце в радянській пропаганді. У статті ми зустрічаємо дуже красномовну фразу:

*На протяжении веков было немало случаев, когда чужеземцы пытались поработить Украину, превратить ее в свою колонию, но украинский народ, продолжая традиции своих героических предков – Данила Галицкого, Богдана Хмельницкого, Максима Кривоноса, Ивана Богуна, Щорса, в тесном содружестве с великим русским народом и всеми братскими народами под мудрым руководством любимого вождя и полководца, великого Сталина, - найдет в себе силы, чтобы нанести смертельный удар...*⁹³

Таких згадок українських героїв насправді багато, так, наприклад, пізніше, ми зустрічаємо схожий перелік історичних осіб, але додається ще й постать Петра Сагайдачного, Тараса Шевченка та Івана Франка: «свободолюбивые украинцы, потомки славных борцов за родной край – Данила Галицкого и Сагайдачного, Богдана Хмельницкого и Богуна, Тараса Шевченко и Ивана Франко, Боженко и Микола Щорса никогда не будут германскими рабами»⁹⁴.

⁹¹ За советскую Украину. *Правда*. 1942. № 353. 19 декабря. С. 3.

⁹² Детальніше: Гриневич В. А. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. 506 с.

⁹³ За советскую Украину. *Правда*. 1942. № 353. 19 декабря. С. 3.

⁹⁴ Б. а. Харьков освобожден! *Правда*. 1943. № 48. 17 февраля. С. 3.

Як бачимо, нові герої, які згадуються в уривках статей, мають справді особливе значення для українців. Саме через це, їх і обрали для пропагування сили та незламності українського народу. Названі історичні особи уже в той час були досить знаними і впізнаваними, оскільки їхню біографію активно досліджували Михайло Грушевський, та Іван Крип'якевич. Ці історики почали творити національні наративи в українській історії, які виступали опозицією до радянського історичного наративу⁹⁵. Тож, такий хід в пропаганді пов'язаний в першу чергу з прагненням більшовиків вписати історію українського народу у загальноприйнятту радянську концепцію.

Тож, ми можемо виділити такі ідеї в радянській пропаганді після 1939 року, які домінували в українському питанні. По-перше, український народ мав би завдячувати більшовикам, що вони дали їм можливості для здобуття незалежності, і, звісно, всі успіхи, які мали українці стали можливими лише за умови підтримки «старшого брата» – великого російського народу. По-друге, з'являється ідея «возз'єднаної України», яка входить в широкий обіг і відповідно до неї, формуються нові міфи про історичних осіб на українських теренах, які мали на меті об'єднати українців з усіх територій, на які претендувала радянська влада. Через це, у радянській пропаганді створюються образи українських «героїв», але які наділяються не націоналістичними рисами, а суто радянськими, з їх класовою боротьбою, а пізніше – з тяжінням до російського народу і об'єднання з ним.

Тому, тепер ми можемо відповісти на головне питання, яке ставили на початку розгляду даної теми: чому змінилось ставлення до українців в радянській пропаганді і офіційному дискурсі. Для цього я пропоную проаналізувати думки різних істориків, які чудово показують ситуацію в цілому.

Так, Сергій Єкельчик виділяє наступні фактори, які впливали на те, що радянська влада почала трансформувати історичну пам'ять українців. По-

⁹⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 63.

перше, він звертає увагу на бажання українських партійців консолідувати українську еліту та інтелігенцію за рахунок повернення «до джерел» і надання їй стимулу працювати задля розвитку та укорінення радянського режиму на українських землях. Саме це стало причиною появи українських «героїв» в радянській пропаганді і на сторінках газети «Правда». У цих історичних особах українці мали б бачити себе і плекати свій патріотизм⁹⁶.

По-друге, зміни в українському питанні були спричинені прагненням легітимізувати вторгнення Червоної Армії на територію Польщі у вересні 1939 року. Тому, для цього у офіційному дискурсі почались розповсюджуватись ідеї задля посилення етнічної одноосібності українського народу та його ідентичності. Задля цього, у пропаганді менше звучали класові гасла і апеляція до марксистських поглядів, а більше робився наголос на національній боротьбі українського народу за його «визволення», якого вдалось досягнути за підтримки російського народу. Саме тому, все частіше зустрічається вираз «захист єдинокровних братів» у ЗМІ у даному контексті⁹⁷.

По-третє, впливав і мобілізаційний фактор. У радянської пропаганди з'явилося нове завдання після червня 1941 року – підняти бойовий дух українського народу шляхом пробудження його українського радянського патріотизму. Головною метою було залучення якомога більшої частини населення до лав Червоної армії чи партизанських загонів. І той інструмент, який використовували для цього полягав у тому, щоб дати українцям змогу доторкнутись до чогось високого і хоч на мить наблизитись до рівня «старшого брата»⁹⁸. Тому, ми починаємо зустрічати у 1941 році перші згадки в «Правді» про великий український народ, але вони поступово зникають у 1944 році. Детальніше тенденції появи та зникнення пропагандистських фраз на кшталт цієї ми розберемо у наступному розділі.

⁹⁶ Там само. С. 44.

⁹⁷ Там само. С. 53.

⁹⁸ Там само. С. 56.

Крім цього, даний фактор посилювався ще й проблемою втрати бойового духу в самій Червоній армії, як стверджує Богдан Кравченко. Це було пов'язано з тим, що українці добре пам'ятали пережиті події 1930-х років з їхніми чистками, Голодомором та насильницькою колективізацією⁹⁹.

Також, до фактору мобілізації відноситься ще один важливий чинник – це чисельність українців в лавах Червоної армії. Сьогодні українські дослідники стверджують, що кількість українців за весь час ведення німецько-радянської війни, становила більше 7 млн. осіб. Цифра колосальна, якщо взяти до уваги той факт, що загалом радянські війська нараховували більше 34 млн. осіб. Крім цього, українська нація за чисельністю в лавах РСЧА займала друге місце, після росіян.¹⁰⁰ На мою думку, така кількість вихідців з України становила величезну загрозу для порядку в РСЧА, якщо б певні дії викликали у них невдоволення. А питання невдоволення, звісно, нависало над Червоною армією, оскільки багато військових залишили на окупованих територіях свої сім'ї та домівки.

По-четверте, потрібно виділити і те, що Москва почала напряду переходити до пропагування українського радянського патріотизму, феномен якого ми розкриємо у наступному підрозділі. Основа ідеї полягала в тому, що поки йшла війна, український радянський патріотизм міг спокійно співіснувати і розвиватись за рахунок українського націоналізму¹⁰¹. Тобто, піднесення українського народу в пропаганді не лише будило почуття гордості та патріотизму за радянську батьківщину, але і формувало українську самоідентифікацію, нагадуючи про давню історію з усіма перемогами. Та партія була готова з цим миритись допоки йшла війна, оскільки це давало їй свої вигоди. З іншого боку, Богдан Кравченко розцінює такі поступки як

⁹⁹ Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. P. 154.

¹⁰⁰ Україна в Другій світовій війні: До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні / Український інститут національної пам'яті. Київ, 2015. С. 4 – 7.

¹⁰¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 66.

вимушений крок радянської влади, адже вона не могла впоратись з зростанням українського патріотизму і вирішила використати його силу собі на користь¹⁰².

Також, Богдан Кравченко наголошує на важливості ще одного фактору, який впливав на зміни в радянській пропаганді – це швидкий відступ військ РСЧА на перших етапах війни. Як він стверджує, це не могло не викликати обурення і думок серед населення про те, що народ покинули напризволяще. Історик наводить для цього красномовну цитату, що відступ «допоміг розлютити населення проти радянського режиму»¹⁰³ [пер. авт.].

Крім цього, усі ці фактори підсилювало прагнення партії підвищити лояльність українського народу до радянського режиму на фоні відступу та поразок Червоної армії. Питання лояльності українців завжди залишалось актуальним в радянській політиці, особливо в 1930-х роках. І як говорив Владислав Гриневич, можливо, за допомогою голоду партії і вдалось нав'язати колгоспний лад, але всі розуміли, що під час війни подібні акції не дадуть змоги утримати лояльність. Тому, починає стимулюватись зверху перехід від політики залякування та примусу до політики, яка б поступово посилювала серед українців свою ідентифікацію з радянським народом та радянською батьківщиною. Саме через це і з'являється український радянський патріотизм, який у своїх головних рисах починає зазнавати змін і набувати соціальної та національної специфіки, задля того, щоб показати історичну тяглість і спорідненість українського народу з російським¹⁰⁴.

Отже, якщо ми проаналізуємо національну політику СРСР щодо українського питання, то помітимо істотні зміни. Так, ми спостерігаємо те, що обмеження українського народу у своєму самовираженні через культуру та мову зростає в геометричній прогресії з плином часу. Якщо на початку 1920-х років запроваджується українізація і підтримується розвиток української

¹⁰² Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. P.169.

¹⁰³ Там само. С. 155.

¹⁰⁴ Гриневич В. Братня любов. Український радянський патріотизм як нав'язана форма малоросійства. URL: <https://tyzhden.ua/bratnia-liubov-ukrainskyj-radianskyj-patriotyzm-iak-nav-iazana-forma-malorosijstva/> (дата відвідування: 10.05.2023.)

культури, то під кінець 1920-х років ми бачимо початок репресій, які починаються шахтинською справою в 1928 році. Після, все більше політика українізації згортається і станом на 1932 повністю відходить на другорядний план. Це пов'язано з декількома факторами: по-перше, відбулось становленням та укріпленням влади більшовицької партії як в Москві, так і в Україні. По-друге, радянська пропаганда починає поступову переорієнтацію на росієцентричну ідеологію і вводить в обіг великодержавні ідеї, які витісняють ідеологію інтернаціоналізму. Це, у свою чергу, створює певну ієрархію республік в СРСР, де УРСР займає своє місце. По-третє, більшовики починають працювати над створенням радянської ідентичності, яка не може сформуватись, якщо українці розвиватимуть власну національну ідентичність. Усе це призвело до поступових утисків, потім репресій і встановлення цілковитого контролю над культурним життя українського народу. З початком Другої світової війни, всі вищеназвані чинники впливали на загальні зміни в національній політиці СРСР щодо українського народу. І саме потреба розвинути та пробудити в українців їхній радянський патріотизм призвела до звернення уваги на українську історію, повернення їй героїчних мотивів та постання нових український радянських героїв, які б уособлювали боротьбу українського народу за його незалежність. Усе це мало б посилити українську самоідентифікацію себе як радянських людей і підвищити лояльність до партії.

1.3 Газета «Правда»: рупор пропаганди

Пропаганда в СРСР була невід'ємною частиною радянської політики. Її суть полягає в тому, щоб за допомогою маніпулятивних технік нав'язувати людям відповідні цінності, ідеї чи ідеології. Загалом, вона розповсюджувалась за допомогою багатьох різних засобів: освіта, преса, радіо, телебачення, «ново'яз», художня література та візуальні засоби¹⁰⁵. Для нашого дослідження

¹⁰⁵ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій. 2015. С. 46 – 67.

важливим є розповсюдження пропаганди саме за допомогою преси, оскільки основним джерелом для написання роботи є газета «Правда».

Важливість преси в розповсюдженні пропаганди визначав іще Ленін, називаючи її «колективним агітатором». Її завдання полягало у встановленні зв'язку між партійним керівництвом та простим населенням¹⁰⁶. Не дивно, що на початку розповсюдження комуністичних ідей, більшовики вважали журналістську діяльність та видання газет своїм обов'язком. Більшовицька преса повністю підпорядковувалась ідеям революції. Тобто, першочергову функцію преси – донесення інформації до людей, ніхто не брав до уваги¹⁰⁷.

Крім цього, преса мала підтримувати створену більшовиками систему, оскільки монополія на друковане слово давала змогу блокувати різноголосся.¹⁰⁸ У листопаді 1938 р. у директиві ЦК ВКП(б) «Про постанову партійної пропаганди...», зазначалось, що преса – це головна зброя в розповсюдженні марксистсько-ленінської ідеології¹⁰⁹. Після прийняття даної постанови, преса офіційно перетворилась на основний засіб пропаганди. У травні 1940 р. було піднято тему того, що усі важливі рішення партії повинні доноситись до народу саме через пресу. Це пов'язано з тим, що «живе слово» в газеті впливає на людей з більшою ефективністю, аніж накази чи рішення¹¹⁰.

Тож, газета «Правда» почала видаватись за ініціативи Леніна в 1912 році в Санкт-Петербурзі. У ній розміщували обговорення про проблеми життя робітників, агітації, заклики до протестів та дискусії між пролетарями та селянами. У роки Другої світової війни газета перетворилась на головного

¹⁰⁶ Пузин А. Задачи печати в дни войны. *Пропаганда и агитация в условиях военного времени* / Ред. Т. Назаров. Соратов, 1941. С. 91.

¹⁰⁷ Grulio L. The Soviet press: «propagandist, agitator, organizer». *Journal of International Affairs*. 1956. Vol. 10, No. 2. P. 153.

¹⁰⁸ Брукс Дж. «Людей, которые не читают газет, надо морально убивать на месте. *Советская власть и медиа*. Спб, 2006. С. 233 – 234.

¹⁰⁹ Григорьева О. И. Эволюция образа Германии в советской пропаганде: контент – анализ материалов газеты «Правда» (январь 1933 – июнь 1941 г.). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. Серия Аспирантские тетради. / За ред. В. В. Лаптев. Санкт-Петербург, 2008. С. 92

¹¹⁰ Ewa M. Thompson. Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50, No. 2. P. 387 – 388.

агітатора. Вона була допоміжним засобом партії для мобілізації військових та «народных масс на помощь фронту, на разгром врага»¹¹¹. Видання «Правди» триває до сьогодні в статусі головної газети Комуністичної партії Російської Федерації.

Та насправді, мало хто говорить про те, як саме «Правда» змогла перетворитись зі звичайної газети, яка видавалась з перервами, перейменовувалась та переслідувалась, в головну партійну газету. Її особливість та актуальність пов'язана не лише з безумовною підпорядкованістю ідеям партії чи тим, що її заснував Ленін. Одним з чинників набуття популярності стало те, що одним з перших її редакторів був Сталін разом з його помічником Молотовим. Тому не дивно, що «Правда» починає займати головне місце в пресі в кінці 1920-х рр. Тобто, уже після того, як Сталін встановив свою диктатуру¹¹².

Крім цього, обрана нами газета була єдиною, номери якої виходили кожний день. Жодна з газет не видавалась з такою періодичністю. Інші газети видавали з періодичністю один, два чи три рази на тиждень. Це говорить нам про статус та важливість «Правди». Поширювалась газета на території всього Радянського Союзу. З видавництва її доставляли в усі великі міста країни. Тираж «Правди» перевищував в чотири рази тираж газети «Известия», яка займала друге місце за поширеністю серед часописів. Також, лише у цих двох газетах велись рубрики закордонних журналістів¹¹³.

У 1930-х роках авторитет «Правди» помітно зріс. Вона без перебільшення стала головною газетою країни. «Правда» представляла головні ідеї, цілі та завдання ВКП(б). Інші газети почали зважати на її статус серед іншої преси. Почали з'являтися випадки дублювання статей із «Правди» іншими газетами на різних рівнях. Окремі статті з газети цитували по радіо.

¹¹¹ История газеты «Правда». URL: <https://gazeta-pravda.ru/history/> (дата звернення: 21. 02. 2021).

¹¹² Grulio L. The Soviet press: «propagandist, agitator, organizer». *Journal of International Affairs*. P. 156.

¹¹³ Там само. С. 155.

Переважно ті, які стосувались визначних дат, пролетарських свят чи діяльності партії. З плином часу, авторитет «Правди» наскільки зріс, що інші газети не наважувались висвітлювати відмінну думку чи ставати в опозицію. Це пов'язано з розумінням, що «Правда» представляє позицію правлячої верхівки, а протистояти їм дорівнювало б смерті. Тому, всі газети намагались слідувати курсу, встановленому «Правдою»¹¹⁴.

Таким чином, газета «Правда» являється цінним джерелом для історичних досліджень. Починаючи від початку діяльності комуністів на території Російської імперії, газета представляла їхні ідеї. Пройшовши шлях довжиною понад 20 років, «Правда» перетворилась на найавторитетнішу газету Радянського Союзу. До початку війни вона набула офіційного статусу представника ВКП(б).

Уже впродовж перших місяців радянсько-німецької війни можна побачити зміну в інформаційному наповненні газети «Правда» та у вживанні нею термінів. Джефрі Брукс проаналізував зміну інформаційного курсу газети та привернув особливу увагу до першого видання газети після нападу німецьких військ. Про початок війни було оголошено у випуску №172 від 23 червня 1941 р. У цьому номері газети на 1 сторінці була надрукована промова Молотова від 22 червня, портрет Й. Сталіна та указ про введення військового стану в СРСР. «Правда» повинна була підтримати віру в швидку перемогу над ворогом.

Дослідник прослідкував зміну стилю подання інформації після здачі міст німецьким військам та взяття в полон великої кількості радянських солдатів. Після цього в газеті перестають конкретизувати місця ведення воєнних дій. Для позначення використовують узагальнені назви фронтів¹¹⁵. Наприклад, перший місяць війни в рубриці «От советского информбюро» давались чіткі напрямки просування німецьких військ: «...войска продолжали

¹¹⁴ Там само. С. 156.

¹¹⁵ Брукс Дж. «Людей, которые не читают газет, надо морально убивать на месте. *Советская власть и медиа*. С. 236.

вести упорные бои на Мурманском, Двинском, Минском и Луцком направлениях»¹¹⁶. У серпні місцезнаходження бойових дій почало даватись узагальнено: «...наши войска вели ожесточенные бои с противником на всем фронте от Ледовитого океана до Черного моря. На южном направлении...»¹¹⁷.

У газеті з'явилися нові образи радянського солдата, «с его бесстрашием, с его великим, не знающим границ самопожертвованием»¹¹⁸. Описувались німецькі солдати, які «несут с собой смерть, разорение и порабощение оставшихся в живых»¹¹⁹. З'явилися інтерв'ю з полоненими німцями. Також, радянське керівництво давало і методичні рекомендації щодо захисту себе та оточуючих. Наприклад, у випуску від 18. 08. 1941 р. у статті під назвою «Враг не застанет нас врасплох» описана інструкція дій в разі застосування нацистською армією хімічної зброї¹²⁰.

Брукс прослідкував зміну репортажного стилю. Це обумовлено появою нового виду кореспондентів, які перебували на фронті. Спеціальні кореспонденти в газеті вели окрему рубрику під назвою «На фронтах отечественной войны». Вони писали про радянських солдатів, партизанів та життя людей на окупованих територіях. Вектор уваги від партійних очільників перемістився на звичайних людей. Заголовки їхніх статей мали чітко виражений пропагандистський характер, які уособлювали образ ідеального радянського солдата. Функцію забезпечення фронту військовими кореспондентами виконувало Совінформбюро. Воно сформувало окрему літературну групу з відомих письменників, яких направило на місце подій¹²¹.

¹¹⁶ Б.а. От советского информбюро. Дневное сообщение. *Правда*. 1941. № 180. 1 июля. С. 1.

¹¹⁷ Б. а. От советского информбюро. Вечернее сообщение 14 августа. *Правда*. 1941. № 225. 15 августа. С. 1.

¹¹⁸ Шведоский В. Воздушный рейд в неприятельский тыл. *Правда*. 1941. № 181. 2 июля. С. 2.

¹¹⁹ Виктор Я. Расправа фашистских варваров над польским народом. *Правда*. 1941. № 193. 14 июля. С. 4.

¹²⁰ Крылов С. Враг не застанет нас врасплох. *Правда*. 1941. № 228. 18 августа. С. 3.

¹²¹ Волокитина Т. В. «Перо приравнено к штыку!». Советская печатная пропаганда в годы Великой Отечественной войны. *Славяне и Россия*. С. 330 – 331.

З початком німецько-радянської війни зазнала змін і структура «Правди». Газета складалась з чотирьох сторінок. На першій сторінці розміщувалась стаття загального характеру, яка мала б підняти бойовий дух. Вона переважно мала досить патріотичні заголовки: «Победу надо завоевать, победа будет за нами!»¹²² чи «Красная Армия – родное детище советского народа»¹²³. Іноді, використовували промови радянських діячів. Наприклад, в газеті від 3. 07. 1941 р. замість статті опублікували промову Сталіна, в якій він закликав радянський народ згуртувати всі свої сили для знищення «німецько-фашистської армії». Також, починаючи з серпня у випусках на перших сторінках з'являються укази про нагородження орденами, медалями особового складу Червоної армії. Для надання звання Героя Радянського Союзу розміщували окремі статті з героїчними вчинками бійців.

Окрему увагу хочеться звернути на нову рубрику «Інформбюро», яка вперше з'являється в номері газети «Правда» від 25.06.1941 р. Вона ділилась на дві частини: ранкові та вечірні новини. Починається вона із статистичних даних щодо напрямків просування німецьких військ, які міста були взяті. Також, вказується кількість збитих літаків з німецького та радянського боків. Далі мова йде про воєнні операції, героїзм військових РСЧА, партизанську боротьбу. Кидається в очі те, що рубрики закінчуються повідомленням про робітників N-ого заводу, які трудяться не покладаючи рук для перемоги Радянського Союзу.

На другій сторінці розміщено статті від спеціальних кореспондентів. Вони перебували на фронті разом з іншими солдатами. Їхні статті зібрані в окремій рубриці. Спочатку вона називалась «Боевые эпизоды» та у випуску від 9. 07. 1941 р. рубрика вперше виходить під назвою «На фронтах отечественной войны».

Оскільки друга сторінка розповідала про події на воєнному фронті, то третя описувала ситуацію на «господарському». Статті присвячувались

¹²² Б. а. Победу надо завоевать, победа будет за нами! *Правда*. 1941. № 177. 28 июня. С. 1.

¹²³ Красная Армия - родное детище советского народа. *Правда*. 1941. № 174. 25 июня. С. 1.

робітникам заводів, які «трудятся сейчас с удвоенной и утроенной энергией, стремясь дать Красной Армии и стране больше продукции»¹²⁴. Крім цього, писали про досягнення в колгоспах, збір урожаю. Мотивувалось все тим, що «все силы народа – на разгром врага!»¹²⁵.

Остання, четверта, сторінка містила статті, які стосувались міжнародної ситуації в світі. Друкувались виступи політичних діячів по радіо. Значна увага приверталася до промов американського президента Франкліна Рузвельта та інших представників урядів союзників. Наприклад, «Выступление Черчиля»¹²⁶ чи «Иностранная печать о героической борьбе Красной армии»¹²⁷. Окремо розповідали про відносини з союзниками, Третім Райхом та його сателітами. Статті мали зневажливі заголовки: «Фашистские захватчики в Болгарии»¹²⁸, «Позорный провал кампании по вербовке добровольцев для борьбы против СССР»¹²⁹ чи «Изверг Гитлер – лютый враг русского народа»¹³⁰.

Отже, після нападу німецьких військ газета продовжувала представляти лінію партії. «Правда» часів війни стає цікавим джерелом, оскільки на основі її матеріалів ми можемо прослідкувати зміни в подачі матеріалу, її структурі. Цікаво проаналізувати зміни репортажного стилю, манеру подання інформації новими журналістами. До складу яких увійшли ті репортери, які б за інших обставин, навіть, до уваги не брались. Тому, відкрився новий простір для розвитку думок, хоча їх і контролювали. Розміщення в газеті рубрик закордонних журналістів, відгуків про Червону армію, надає можливість відтворити не реальне ставлення іноземців до ситуації, а скоріше змогу

¹²⁴ Б. а. От советского информбюро. Утреннее сообщение от 6 августа. *Правда*. 1941. № 217. 7 августа. С. 1.

¹²⁵ Б. а. Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И. В. Сталина. 3 июля 1941 года. *Правда*. 1941. № 182. 3 июля. С. 1.

¹²⁶ Б. а. Выступление Черчиля. *Правда*. 1941. № 189. 10 июля. С. 4.

¹²⁷ Б. а. Иностранная печать о героической борьбе Красной Армии. *Правда*. 1941. №. 188. 9 июля. С. 4.

¹²⁸ Грегю К. Фашистские захватчики в Болгарии. *Правда*. 1941. № 187. 8 июля. С. 4.

¹²⁹ Б. а. Позорный провал кампании по вербовке добровольцев для борьбы против СССР. *Правда*. 1941. № 208. 29 июля. С. 4.

¹³⁰ Демидов К. Изверг Гитлер - лютый враг русского народа. *Правда*. 1941. № 192. 13 июля. С. 4.

реконструювати образ, який радянська пропаганда самостійно створювала. Крім цього, газета містить і карикатури, вірші, лозунги, що дає нам змогу зробити повномасштабний аналіз методів тогочасної пропаганди.

Отже, головною метою даного розділу було відтворення загального контексту, щодо національної політики СРСР. Проаналізувавши найпопулярніші концепції відомих істориків, можна стверджувати, що протягом 1920-х-1930-х років відбувались активні зміни у політиці більшовиків: від неросійського націоналізму до великодержавного шовінізму. Такий розвиток вплинув і на ставлення до українців, які поступово почали входити до загальнорадянського дискурсу, оскільки головною метою радянською влади стосовно українського питання було формування в українців радянської ідентичності. Тому, всі методи та інструменти, які були розглянуті в даному розділі були покликані для здійснення «подвійної асиміляції». Разом з тим, ми розглянули і місце газети «Правда» в радянській політиці та пропаганді, оскільки це видання являється основним джерелом для дослідження. Саме на його основі були проведені спостереження, щодо головних ідей, які в той час просувались в пропаганді: Росія – старший брат, росіяни – визволяють «пригноблених» українців, найбільша мрія українців – возз'єднана Україна.

II. Українське питання в роки німецько-української війни

2.1 Український радянський патріотизм на сторінках «Правди»

Початок німецько-радянської війни та швидке просування вермахту змусили вище керівництво СРСР реагувати на нові виклики. Одним із них є те, що найзапекліші бої з німецькими військами відбувались на території УРСР. Крім того, чисельність українців в лавах Червоної армії була однією з найбільших серед всіх інших національностей. За даними Українського інституту національної пам'яті, чисельність українців у РСЧА становила близько 7 млн¹³¹. Тому, разом з тим, як швидко війська Третього Райху просувались вглиб УРСР, з такою ж швидкістю Москва мала реагувати на наростаючу загрозу втрати лояльності з боку українського населення до режиму. Велику небезпеку становили як анархістські, так і націоналістичні рухи на території Східної Галичини та Волині¹³². До того ж, саме населення, яке мало пристосовуватись до життя в окупації і виробляти нові стратегії виживання, рано чи пізно, не дивлячись на лояльність і страх перед радянським режимом, починало взаємодіяти з окупантами заради виживання. Тому, у цьому підрозділі висвітлено способи, які використовували більшовики для того, щоб утримати лояльність українського народу та не дати опозиційним рухам «підняти голову».

З початком німецько-радянської війни перед радянською пропагандою було поставлено нові завдання. Усе почалось зі створення 24 червня 1941 року Совінформбюро, яке мало виконувати головну функцію – задавати «правильний» тон новинам та контролювати їхнє висвітлення в пресі та радіо¹³³. Пізніше, в 1942 році, радянська влада починає видавати спеціальні

¹³¹ Україна в Другій світовій війні: До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні / Український інститут національної пам'яті. Київ, 2015. С. 4 – 7.

¹³² Детальніше: Gennady Estrakh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P. 294.

¹³³ Волокитина Т. В. «Перо приравнено к штыку!». Советская печатная пропаганда в годы Великой Отечественной войны. *Славяне и Россия*. 2014. № 1. С. 330.

пропагандистські інструкції, зокрема і відомий примірник «Пропаганда и агитация в условиях военного времени», який став настільною книгою агітаторів. Тому, спираючись на подану в ньому інформацію, можна зазначити, що головними завданнями пропаганди з початком війни стали:

*Разоблачать Гитлера и фашистскую «верхушку» как врагов немецкого народа; убеждать противника в справедливом освободительном характере войны со стороны Советского Союза; доказывать неизбежность военного поражения Германии и ее сателлитов; побуждать вражеских солдат к сдаче в плен; вскрывают противоречия внутри фашистской «оси» и, наконец, разъясняют миролюбивые цели СССР на освобожденных территориях.*¹³⁴

Так, пропагандисти-агітатори переслідували одну єдину ціль: організувати «...воспитание советского народа в ленинско-сталинском духе, такое воспитание трудящихся, которое делает всех трудящихся способными на созидание новой жизни и отстаивание ее от всех врагов нашей родины»¹³⁵. Тобто, партійне керівництво прагнуло досягти дискредитації німецького керівництва та Третього Райху для того, щоб серед населення Радянського Союзу не поширювались «ворожі позиції», і опозиційні рухи не посилювали свої впливи на територіях, на яких безпосередньо велись бойові дії.

Дане завдання було досить актуальним, якщо взяти до уваги той факт, що з відходом радянських військ на схід, лояльність до радянської влади все більше втрачалась серед населення, яке залишилось на окупованих територіях. Так, Богдан Кравченко наводить приклад того, що після відступу РСЧА на окупованих територіях одразу почалась активна пропаганда як з боку Третього Райху, так і з боку представників українських націоналістичних течій. Зокрема, мова йде про так звані «експедиційні групи» українців, які направляв провід ОУН на східні території УРСР задля встановлення зв'язку і поширення своїх ідей. Усього було відправлено близько 8000 осіб, які мали співпрацювати з місцевим населенням задля допомоги у створенні місцевої адміністрації,

¹³⁴ Пропаганда и агитация в условиях военного времени // Ред. Т. Назаров. Соратов, 1941. С. 3 – 150.

¹³⁵ Там само. С. 49.

шкіл, інституцій і надання їм національного характеру¹³⁶. Такі дії з боку опозиційних для більшовиків партій на фоні наростаючого серед народу невдоволення відступом Червоної армії не могли не вплинути на перегляд національної політики в СРСР, зокрема, місця та статусу України та українців.

Тож, 1941 році партійне керівництво чітко усвідомило, що потрібно створювати нові традиції, ідеї, погляди, які могли б підвищити лояльність українського народу до Москви задля виключення можливості розвитку рухів за відокремлення. Тим більше, потрібно було дати українським солдатам в лавах РСЧА мотивацію, віру в перемогу і в те, що щасливе життя можливе лише за умови повернення радянської влади на території УРСР. Тож, нижче розглянемо ті нововведення в радянській пропаганді, які активно почали запроваджуватись з початком війни.

Діяльність пропаганди СРСР щодо українського питання можна розділити на дві сфери: перша велась на окупованих територіях, а друга – у глибокому тилу СРСР. Найбільш масштабна кампанія в тилу стосувалась формування партизанських загонів та організації їхньої діяльності. Звісно, в першу чергу, діяльність партизан мала б показати німецьким солдатам те, що народ вороже налаштований і готовий діяти проти них. Та менш поширеною думкою про діяльність партизан, але від того не менш важливою є те, що вони мали протистояти переходу мирного населення на бік ворога. Іншими словами, потрібно було залякати і утворити ілюзію присутності більшовицького режиму, щоб менше людей ставало колаборантами¹³⁷.

Для нашого дослідження важливим аспектом є поява нової ідеї в тогочасній пропаганді, яка мала на меті розвинути український радянський патріотизм, про який ми вже побіжно згадували. Тож, якщо ми говоримо про те, що собою являла дана ідея, то потрібно розуміти, що її утворення було

¹³⁶ Krawchenko V. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. P. 155 – 157.

¹³⁷ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. С. 236

спричинено безвихідним становищем більшовицької партії, яка прагнула віднайти дієву концепцію та міфологію задля досягнення більшої інтеграції українського народу до СРСР і формування в нього нової радянської ідентичності. Тому, для цього починають вводиться в 1930-х роках в офіційному політичному дискурсі нові ідеї, які спрямовувались на пробудження радянського патріотизму в українців шляхом відмови від загальних соціалістичних, інтернаціоналістичних гасел, і запровадження більш націоналістичних ідей. З іншого боку, дозвіл на використання національних наративів в пропаганді тягнув за собою наступний наслідок: введення до обігу російського націоналізму, який виражався у пропагуванні першості російського народу на фоні всіх інших «братських народів», щоб не допустити постання радикальних рухів за незалежність в УРСР¹³⁸. Тому, головна мета запровадження українського радянського патріотизму полягала більше в утриманні українського народу на своєму боці, шляхом надання певних національних прав, але з іншого боку на фоні таких подій завжди мав вигравати російський народ, щоб в українців з'являлось бажання «тяжіти до нього».

У своєму дослідженні Богдан Кравченко називає це явище «реактивним українським патріотизмом». На його думку, він почав формуватись не «згори», а «знизу» і йшов від народу, який на фоні німецької окупації почав самостійно консолідувати власні сили і мобілізуватись задля боротьби. Також, історик наголошує на тому, що до цього процесу долучились представники різних верств народу: «стара» інтелігенція, репресовані особи в 30-х роках, які зазнали утисків з боку радянського керівництва, активісти, державні та культурні діячі, вчителі та молода інтелігенція – всі вони почали активно пропагувати українські національні погляди¹³⁹. Насправді, такий підхід також

¹³⁸Гриневиц В. Братня любов. Український радянський патріотизм як нав'язана форма малоросійства. Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/bratnia-liubov-ukrainskyj-radianskyj-patriotyzm-ia-k-nav-iazana-forma-malorosijstva/> (дата відвідування: 10.05.2023.)

¹³⁹ Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. P. 159-160.

має місце бути, оскільки радянська пропаганда переважно діяла за таким принципом, що якщо не могла побороти явище, то мала б його очолити. Ми подібний підхід зустрічали і в 1920-30-х роках в національній політиці СРСР. Тож, спостерігаючи за наростанням українського патріотизму, радянське керівництво вирішило зробити так, щоб він приносив користь для партії.

Тож, якщо говорити про методи, які партія використовувала для контролю українського радянського патріотизму, то слід виділити комеморативні практики, використання та створення «правильної» історії, запровадження визначних дат, національних героїв, подій, перейменування міст і так далі. Усі ці практики були направлені на те, щоб надати українцям власних політичних символів, які б вписувались в більш широкий контекст – радянський¹⁴⁰.

Усі ці заходи Владислав Гриневич назвав «українським проектом», який розвивався в радянській пропаганді у воєнний час. Крім цього, до нього входили ряд інших заходів, які полягали у тому, щоб утворити ілюзію того, що український уряд та держава продовжують існувати «у вигнанні». Це все реалізовувалось за допомогою наступних заходів. По-перше, радянське керівництво почало запроваджувати програму збереження та евакуації найголовніших державних органів та ЗМІ. Мова йде про евакуацію ЦК КП(б)У, Верховної ради УРСР, Раднаркому УРСР, ЦК ЛКСМУ, держплану та головних народних комісаріатів. Разом з тим евакуйовано було і культурні організації, у тому числі і Академію наук УРСР та редакції часописів та газет. Насправді, вся ця діяльність мала пропагандистське направлення, яке мало б утворити ілюзію того, що державний апарат УРСР продовжує стабільно функціонувати¹⁴¹.

¹⁴⁰ Гриневич В. Братня любов. Український радянський патріотизм як нав'язана форма малоросійства. Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/bratnia-liubov-ukrainskyj-radianskyj-patriotyzm-ia-k-nav-iazana-forma-malorosijstva/> (дата відвідування: 10.05.2023.)

¹⁴¹ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. С. 242.

По-друге, разом з евакуацією державних установ, відбулась евакуація і української еліти. Метою радянського керівництва було її використання в пропагандистських заходах, які мали б слугувати підсилення українського радянського патріотизму. Зокрема, вихідців з УРСР залучали до всесоюзних державних органів. Це було пов'язано з кризою державного апарату СРСР, яка була викликана виникненням «національних конфліктів» всередині партії. Зокрема, мова йде про те, що представники неросійських національностей почали виступати проти того, що вся фактична влада зосереджувалась в руках Москви та росіян. Тому коли вихідці з України почали займати важливі посади, вони автоматично мали виконувати ще одну функцію: об'єднувати радянський Союз, показуючи на власному прикладі, що влада не належить одній нації. Для УРСР та українського народу такий «жест» також можна розцінювати як те, що Москва визнає умовну рівність російської та української народності¹⁴².

По-третє, українська інтелігенція почала залучалась до культурних та наукових заходів. Така залученість мала б транслювати українському народові ідею того, що цвіт нації підтримує радянську владу, тому і вони мають дослухатись до своїх авторитетів. Така діяльність українських митців швидко переросла у намірене використання їхньої творчості в пропагандистських цілях, і на їхню творчість одразу було накладено цензуру та задані критерії для «творіння». Тому, у цей час з'являються патріотичні вірші, знімаються кінострічки про Україну. Так, наприклад, в газеті «Правда» ми все частіше зустрічаємо вірші українських поетів, які покликані пробудити в українського народу жагу боротись за свою «радянську батьківщину». Уже 24 червня 1941 року ми бачимо серед всіх статей, виданих російською мовою, вірш Павла Тичини «Ми йдемо на бій!». Він надрукований українською мовою, де поет пише ліричні слова про Радянську Україну:

Ти, земле, наша рідная, святая!

Ти, батьківщино, люба, золотая!

¹⁴² Там само. С. 242.

Це знову напад? З ворогом двобій?

*Ми чуєм, нене! Ми йдемо на бій!*¹⁴³

Крім того, для багатьох віршів, які присвячені Україні характерні згадки про героїчність, жертвність та відданість українських солдат. Також, вони виступають в образі «синів», а Україна – нене, мати, Батьківщина, яка приголубить і зігріє. Ще одним красномовним прикладом є вірш Миколи Бажана, який в газеті переведено з української мови:

Луга цвeтaми рaсцвeтyт,

И тy свoиx дeтeй, –

Они с вoйнy к тeбe пpидyт, –

*Укpaинa, oбoгрeй!*¹⁴⁴

Також, типовими є згадки України в образі сестри для інших радянських республік і ми часто у віршах зустрічаємо такі звернення:

Пpигpeлo cолнyшкo. Пoдтaяли cнeгa.

Нa вpязьи гoлoвы oбpyшилacь лaвинa.

Пpонecьe бpатcкий клич нaрoдa-иcпoлинa:

*– Вcтaвaй, cecтpa мoя poднaя, Укpaинa!*¹⁴⁵

Дані приклади транслюють нам те, що в цей час у радянській пропаганді активно використовується та спонукається розвиток українських митців та діячів, які на своєму прикладі мали б пробудити в українського народу почуття патріотизму і мобілізувати його на захист своєї батьківщини. Такі вірші часто трапляються на сторінках газети і переважно опубліковані в номерах, які присвячені темам, які стосуються України. Наприклад, це можуть бути номери присвячені святкуванню визволення міст чи відзначенню річниці створення УРСР.

Одна із цілей пропаганди полягала в тому, аби показати наглядно українцям протилежність підходу більшовицького та нацистського режимів. Відтак, акцент було спрямовано на протиставлення того, що Радянський Союз

¹⁴³ Тичина П. Ми йдемо на бій! *Правда*. 1941. № 173. 24 июня. С. 3.

¹⁴⁴ Бажан М. Твой сын. *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. С. 3.

¹⁴⁵ Бедный Д. Борьба и месть. *Правда*. 1943. № 48. 17 февраля. С. 3.

зберігає та розвиває українську національну державність, а Третій Райх руйнує. Тобто, така позиція мала б викликати підтримку різних верств населення: і еліти, яка прагнула автономії, і державних діячів, які прагнули залишити за собою посади та вплив, і солдатів, у яких з'являлась мотивація боротись за відновлення та повернення автономної України¹⁴⁶. Тому, у «Правді» часто зустрічаються подібного роду порівняння: «Немецкие фашисты, эти носители мракобесия и тьмы, уничтожили ценнейшие сокровища национальной культуры, разрушили школы, институты, клубы, театры, музеи, научные учреждения, исторические памятники»¹⁴⁷. Натомість вплив більшовиків на розвиток України зображається як найбільший успіх у розвитку українського народу за всі часи його існування: «впервые в истории Украины национальное искусство, литература, наука имели возможность развиваться свободно и служить своему народу»¹⁴⁸, чи те, що українці змогли отримати можливості для будівництва країни лише завдяки підтримці партії та тому, що УРСР входить до складу радянського Союзу і отримує підтримку від інших республік:

*За годы социалистического строительства в жесткой классовой борьбе с врагами народа, стремившимися снова заковать Украину в цепи рабства, украинский народ, при помощи братских народов СССР, под руководством большевистской партии, преобразовал свой край в цветущую индустриально-колхозную республику.*¹⁴⁹

Отож, за допомогою подібних протиставлень радянське керівництво намагалось показати українському народові, що їхнє щасливе майбутнє можливе лише за умови об'єднання з російським народом.

Крім цього, активного розголосу набуває питання загалом української історії, адже науковці, вивезені з УРСР почали шукати витоки Української

¹⁴⁶ Лисенко О. Є.,Гриневи́ч В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневи́ч, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. С. 250.

¹⁴⁷ Письмо партизан и партизанок Черниговщины, Киевщины, Житомирщины, Харьковщины и Сумщины Товарищу Сталину. *Правда*. № 359. 1942. 25 грудня. С. 2.

¹⁴⁸ Вождю и другу украинского народа товарищу Сталину. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.

¹⁴⁹ Там само. С. 3.

держави для того, щоб дати підґрунтя для укріплення в українського народу їхньої національної свідомості, спираючись на історичні факти та наративи. Як наслідок, почалась боротьба між радянськими істориками за «давньоруську спадщину», яка була основою для поширення міфу про «три братські народи»¹⁵⁰. Коли вперше у 1936 році було запроваджено дану концепцію, про яку ми говорили в попередньому розділі, то це мало на меті показати не лише єдність народів, а і давність російського народу, який розглядався як старший брат, перший серед тих народностей, які також входили до складу київської держави¹⁵¹. Тому, реакція російських істориків на дослідження українців покликана за собою низку дебатів і створення нової концепції в історичному наративі СРСР¹⁵².

Так, у другій половині 30-х років утворюється нова теорія, яка говорить, що Київська Русь стала «спільною колискою трьох братських народів».¹⁵³ На мою думку, такі «поступки» стали можливими саме в контексті тих змін, що відбувались у всіх сферах і результатом стало не просто «підняття бойового духу», а більше – відродження того українського, що глибоко ховалось у кожному українцеві після чисток, Великого терору, Голодомору. Радянській владі потрібно було чимось перекрити свої злочини, тому надання можливості українцям творити, відчувати свою цінність стало прекрасною зброєю в пропаганді.

Тож, відштовхуючись від концепції «колиски трьох братніх народів» постає потреба творити і спільну історію, і спільних героїв. Так, говорячи про героїчний пантеон, розподіл історичних осіб відбувався за доволі простим

¹⁵⁰ Лисенко О. Є.,Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. С. 254.

¹⁵¹ Гриневич В. Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ, 2012. С. 357 – 358.

¹⁵² Детальніше: Лисенко О. Є.,Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України

¹⁵³ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 1.) URL: <https://buklib.net/books/29920/> (дата відвідування: 12.02.2023)

принципом: ті, хто хоч якимось чином взаємодіяли з Москвою, підписували спільні договори чи в якийсь період часу співпрацювали, то вони відносились до категорії українських радянських героїв. Такий відбір переважно опирався, навіть, не на позицію тієї чи іншої історичної особи і документальні підтвердження, а на те, наскільки ту чи іншу подію можна вписати в пропагандистський контекст і наділити потрібним значенням. Якщо ж історична постать протистояла Москві, десь зраджувала, то одразу відносилась до антигероїв. Тому, за такою логікою на сторінках історії займають свої місце в «пантеоні героїв» наступні постаті, які уособлювали в собі народний дух до боротьби:

Живет непобедимый дух народа, дух, закаленный гневом Тараса Шевченко. Земля, по которой ходил грозный Устим Кармелюк, по которой водили свои полки наши славные предки – Богдан Хмельницкий, Максим Кривонос, Иван Богун, Семен Палий, Микола Щорс и Василий Боженко, - не покорилась и никогда не покорится врагу.¹⁵⁴

Тому, у пропагандистських інструкціях Богдан Хмельницький втілює в собі образ гетьмана, який очолював Україну і бажав її возз'єднання з Росією. Детальніше мова піде про використання його образу в третьому розділі нашого дослідження. Разом з тим, міф козацтва намагались всілякими способами замовчувати. Антигероєм в радянській пропаганді, звісно, стає Іван Мазепа, який уособлював в собі постать зрадника, адже він виступав проти Росії у свій час. Та, як на мене, високий вплив у формування українського радянського патріотизму мала згадка Тараса Шевченка. Звісно, його образ підпав під радянізацію, на основі якої постав правильний образ письменника, який водночас і боровся за Україну, і тісно взаємодіяв з Росією¹⁵⁵.

Якщо говорити про запроваджені заходи з пропаганди українського радянського патріотизму, то «радянський міф Шевченка» почав набувати популярності в 1939 році, коли у березні відзначили 125-ту річницю до дня його народження. У честь нього перейменували Київський університет та

¹⁵⁴ Б.а. К украинскому народу. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.

¹⁵⁵ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 1.) URL: <https://buklib.net/books/29920/> (дата відвідування: 12.02.2023)

Київську оперу, видали збірку творів Шевченка і відкрили нові пам'ятники. Після цих подій українському поетові присвоїли нове звання – «поет селянського бунту»¹⁵⁶.

Після настання німецько-радянської війни день народження Кобзара офіційно відзначали серед полків Південно-Західного фронту. Причиною цього став факт того, що за статистикою там перебувало багато військових, які були вихідцями з України¹⁵⁷. У тилу в той же час влаштовували мітинги, встановлювали нові пам'ятники поету. Так, коли був знайдений бюст Шевченка на окупованій території, пробитий кулею, це одразу подалось, як замах «німецьких загарбників» на українську культуру. Даний сюжет неодноразово повторювався і згадувався вище, коли партія використовувала у пропаганді різного роду осквернені «символи» української нації і подавала це як антипод радянській «лояльній» політиці щодо України¹⁵⁸. Наприклад, у зверненні микити Хрущова до українського народу згадується те, що німецькі війська осквернили пам'ять Шевченка і знищують все, що було святим для українців: «окупанти разрушили и надругались над нашей национальной святыней – великой могилой Тараса Шевченко в Каневе, храмы культуры превратились в конюшни, школы – в дома терпимости, разграбили музеи и библиотеки»¹⁵⁹. Дана цитата яскраво трансліює ту возвеличину роль Шевченка, яку він займав в тогочасній пропаганді, втілюючи в собі національного героя для звичайних селян.

Крім того, Шевченко став популярним у пропаганді з метою мобілізації українського населення, особливо це відчувлось серед українських військових. Його вірші використовували у своїх цілях агітатори, політробітники. Окремі

¹⁵⁶ Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С 52.

¹⁵⁷ Лисенко О. Є., Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. С. 256.

¹⁵⁸ Там само. С. 251.

¹⁵⁹ Гречуха М., Корниец Л., Хрущев. Н К украинскому народу. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.

фрази з поезій виносили як заклики на плакатах чи в газетах. Так, у номері газети «Правда», який був присвячений визволенню Канева, згадується, звісно, Тарас Шевченко і його могила. У контексті розповіді про те, як німці познущались з «святого місця українського народу», робиться прямий заклик від імені Шевченка: «И к ним, своим доблестным правнукам, освободителям родной земли, отсюда, с освобожденного Днепра, обращает Тарас вещие слова своего заповита: «И вражою злою кров'ю волю окропите».»¹⁶⁰.

Разом з тим, сама збірка «Кобзар» активно розповсюджувалось на фронті і неодноразово згадується в «Правді» як доказ намірів поета. Мова йде про те, що Шевченко ще тоді знав, що німці – це вороги:

Раскройте «Кобзарь» Тараса Шевченко и прочитайте, как гениальный певец свободы украинского народа ненавидел тех немцев, что хотели онемечить Украину: прочитайте в его поэме «Иван Гус», как он прославлял борьбу против немцев, борьбу свободолюбимого чешского народа, не допустившего славянской правде «потонуть в немецкой пучине»¹⁶¹.

Як бачимо, радянські пропагандисти шукали будь-які згадки у творчості письменника, які б хоч якимось чином перегукувались з сьогоденням і віднаходили в них схожі риси задля пробудження в українців патріотизму.

Тож, такий приклад того, як використовували образ «одного з величайших сынов украинского народа»¹⁶² в радянській пропаганді показує нам загальні тенденції тих перетворень, що відбувались загалом з образами національних героїв українського народу. Вони використовувались як один із інструментів в комеморативних практиках з метою нав'язати українцям радянську самосвідомість шляхом залучення українських наративів до більш широкого радянського дискурсу.

Отже, ми визначили, що український радянський патріотизм почав розвиватись завдяки впливам як «знизу», українській інтелігенції, так і «зверху», оскільки партія вирішила скористатись розвитком українського

¹⁶⁰ Полевой Б. На могиле Шевченко. *Правда*. 1944. № 36. 11 февраля. С. 4.

¹⁶¹ Тычина П. Прочь грязные руки от Украины! *Правда*. 1943. № 123. 14 мая. С. 3.

¹⁶² Полевой Б. На могиле Шевченко. *Правда*. 1944. № 36. 11 февраля. С. 4.

націоналізму і направити його вектор на радянське спрямування. Це призвело до того, що у радянській пропаганді почали з'являтися нові комеморативні практики, утворюватись нові образи українських героїв, які входили до загальнорадянського контексту. Головною метою у використанні цієї пропагандистської течії було збільшення лояльності українського народу до радянської влади в умовах війни.

2.2 Контент – аналіз «Правди»

Говорячи про місце українського народу в радянській пропаганді, нам потрібно визначити на скільки взагалі дана тема була актуальною в роки німецько-радянської війни. До того ж, важливим питанням є розгляд тенденцій, з чим були пов'язані підвищення та спад цієї актуальності та від чого вони залежали. Тому, у даному підрозділі ми проаналізуємо кількісний контент-аналіз газети «Правда», подивимось на ті періоди та події, під час яких актуальність тем, які стосувались українського народу зростала, та звернемо увагу на те, яке місце відводилось українцям у найважливіших подіях для них в період війни.

Тож, для аналізу були відібрані всі номери газети «Правда», починаючи з 19 грудня 1942 року і закінчуючи 10 травнем 1945 року. Така вибірка пов'язана з тим, що за нижню хронологічну межу ми обрали початок звільнення території УРСР від німецьких військ, щоб прослідкувати як змінювалась риторика та позиціонування українців відповідно до того, як війська РСЧА просувались на захід. Верхня хронологічна межа пов'язана з закінченням німецько-радянської війни і була обрана для того, щоб прослідкувати як змінювалась актуальність теми українців уже після того, як УРСР була звільнена і війська Червоної армії почали рухатись на Захід.

У номерах газети «Правда» ми аналізували ті статті, які безпосередньо стосуються України чи українців. Тому, за взятий нами проміжок ми нараховуємо всього 846 статей, які були присвячені Україні, не враховуючи військових звітів від Інформбюро. На основі цих статей була зроблена вибірка,

яка показує частоту вживання наступних термінів: «український народ», «російський народ», «великий російський народ», «великий український народ», «радянські люди», «радянський народ», «наш народ» та «дружба народів». Терміни були обрані таким чином, щоб показати різницю того, наскільки часто згадуються українці в статтях, які присвячені їм, та разом з тим, наскільки часто згадується і російський народ в статтях, які напряду присвячені Україні. Терміни, які стосуються «радянського народу» та «дружби народів» залучені з метою аналізу того, наскільки часто вони вживались і з якою інтенсивністю, оскільки вони в першу чергу слугували для того, щоб вписати українців в загальнорадянський контекст і привити їм радянську самоідентифікацію.

На графіках (додаток 1, 2, 3, 4) подана статистика частоти вживання того чи іншого терміну протягом років. На графіку (додаток 1) подана загальна тенденція вживання термінів за всі роки. Тож, як бачимо, коли мова йде про українців найчастіше вживались терміни «український народ» та «радянський народ». Цікаво, що «радянський народ» іноді за смисловим значенням включає в себе лише український народ, але переважено він використовується, коли мова йде про всі народи, які населяли СРСР з акцентом на те, що українці його частина.

Також, потрібно звернути увагу на той факт, що українців позначають терміном «великий український народ» лише у 0,5% випадках за поданою статистикою. Для нас це важливо, тому що історики, у тому числі Сергій Скульчик, наголошують на унікальності цього терміну. Справді, до рівня «великого» народу в СРСР більше нікого не підносили, крім українського. Та якщо ми порівнюємо це з тим, як часто вживалось означення «великий російський народ» у згадках про Україну (4,2%), то побачимо, що цей відсоток в рази вищий. На додачу, сама згадка про російський народ зустрічається майже з такою ж частотою (6,3%). Це пов'язано з тим, що в кожній статті, де мова йде про історію, роль українців у війні, має обов'язково хоч раз згадатись російський народ та його вклад. Наприклад: «в братском союзе с русским

народом расцвела свободная Советская Украина во всем своем могуществе, красоте и богатстве»¹⁶³.

Якщо ми подивимось на тенденції того, коли теми України та українців стають популярними, то це серпень 1943. Це пов'язано з тим, що активне визволення українських територій почалось після перемоги в Курській битві 23 серпня 1943 року¹⁶⁴. Тож з цього періоду і по травень 1944 року місце українців в газеті «Правда» залишається популярним. Так, наприклад, в березні 1944 кількість статей про Україну перевищує 100. Після, такі тенденції починають іти на спад і це пов'язано з тим, що бойові дії переходять в травні 1944 року до Криму, а після іде визволення Східної Галичини та Волині. Під час цього етапу згадки є, але в 5 раз рідше, аніж було до цього.

Тому, можна зробити висновок, що теми визволення України і згадки українського народу були актуальними в той період, коли йшло активне звільнення територій. Після, особливо в другій половині 1944 року і в 1945 році кількість статей коливається від 5 до 20 в місяць.

Також, слід вказати, що кількість згадок про українців залежить ще від наступних факторів. По-перше, це визначні дати та річниці. Так, у номері від 25 грудня 1942 року, який був виданий до 25-тої річниці проголошення Радянської України, ми зустрічаємо аж 8 статей, присвячених Україні. Крім цього, в такі знакові дати ми частіше зустрічаємо серед авторів статей українців, наприклад: Павла Тичину, Миколу Бажана, Савву Голованівського, командирів партизан, які діяли на території УРСР.¹⁶⁵

По-друге, кількість згадок збільшується після визволення важливих міст та стратегічних об'єктів. Так, після звільнення Києва, у номері газети від 8 листопада було опубліковано 4 статті і присвячена ціла сторінка цій події.

¹⁶³ Гречуха М., Корниец, Л., Хрущев Н. О переименовании города Переяслава в город Переяслав – Хмельницкий. Постановление Президиума Верховного Совета УССР, Совнаркома Украины и ЦК КП(б)У. *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.

¹⁶⁴ Луговський О. Перерваний прорив. Чернігівсько-Прип'ятська операція 26 серпня–30 вересня 1943 року. *Віче*. 2013. №. 19. С. 48 – 50.

¹⁶⁵ *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. 4 с.

Крім того, надрукували вірш Павла Тичини українською мовою, який був присвячений Києву:

Ти – наша честь, і гордість, і краса,

Як голуб – ніжний, гострий як коса.

Ти – наша слава, помста за руїни.

Ти – невмируще серце України!¹⁶⁶

Крім цього, ще одним фактором, який спонукає до збільшення інтересу в радянській пропаганді до України є різні закордонні заяви, які тим чи іншим чином стосуються українців. Наприклад, у номері газети від 13 травня опублікована стаття «Советская Украина и украинско-немецкие националисты в Канаде». У ній радянська влада дала свою відповідь на те, що «“Украинский канадский комитет”, состоящий из кучки пронемецких украинских сепаратистов, заявляет, что украинцы якобы желают иметь «сепаратное независимое украинское государство» в Европе»¹⁶⁷. Насправді ж представники українців в Канаді вручили міністрові Макензі-Кінгу меморандум, де просили підтримати створення української незалежної держави¹⁶⁸. Це, у свою чергу, викликало шквал невдоволення, а наступного дня в новому випуску «Правди» було опубліковано статтю Павла Тичини з промовистою назвою «Прочь грязные руки от Украины!». У ній автор доводить, що лише в союзі з російським народом Україна може існувати, у іншому випадку, вона ніколи не зможе бути незалежною, оскільки постійно потребує підтримки:

Сегодня, в Отечественной войне, войне справедливой, украинский народ под мудрым водительством Верховного главнокомандующего Красной Армии, Маршала Советского Союза товарища Сталина мужественно бьется с гитлеровскими поработителями. ...Украина дышит. Украина живет, борется! Как же сеют

¹⁶⁶ Тичина П. Київ. *Правда*. 1943. № 276. 8 октября. С. 3.

¹⁶⁷ Б.а. Советская Украина и украинско-немецкие националисты в Канаде. *Правда*. 1943. № 122. 13 мая. С. 3.

¹⁶⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 65.

выступать от имени Украины те, кого давно сама она не признает сыновьями своими?...¹⁶⁹

Тому, такі реакції зустрічаються час від часу, оскільки радянське керівництво вважає своїм обов'язком дати відповідь тим, хто «зазіхає» на владу в Україні. Зрозуміло, що такі націоналістичні рухи ніяким чином вже не могли толеруватись партією і далеко виходили за межі прийнятого українського радянського патріотизму. Тож, усі заяви про незалежність різко присікались і критикувались.

Отже, за статистичними даними, які були зроблені на основі статей з газети «Правда», ми можемо стверджувати, що активна підтримка українського патріотизму радянською пропагандою, яка виражалась у вигляді присвячених статей Україні та українцям, почалась вже у серпні 1943 року. Це було пов'язано з переходом до активної фази звільнення українських територій з-під німецької окупації. Як тільки вона закінчилась, то згадок про Україну почало ставати все менше, а яскраві статті та заяви більше були пов'язані з реакцією на іноземні заяви, що стосувались України, аніж з підтримкою українського народу чи його бойового духу.

¹⁶⁹ Тычина П. Прочь грязные руки от Украины! *Правда*. 1943. № 123. 14 мая. С. 3.

2.3 Орден Богдана Хмельницького та пошук українського бойового духу

Окремо потрібно згадати те, як постать Богдана Хмельницького та важливі політичні події використовувались в радянській пропаганді. Завдання партноменклатури УРСР полягало в тому, щоб по мірі звільнення українських земель, створювати одразу «місця пам'яті». Даний термін ввів в обіг французький історик П'єр Нора, з метою опису нових комеморативних практик, які почали з'являтися після Першої світової війни. Тож, місця пам'яті – це ті символічні об'єкти, які набували сакрального значення в колективній пам'яті народу, пов'язуючи їх теперішнє з колективним минулим¹⁷⁰.

Саме тому, поступово починають створюватись нові пісні, пишуться нові вірші, утворюється культ «невідомого солдата», активно будують меморіали з масовими похованнями. У піснях, віршах, фільмах починають робитись акценти на таких мотивах: Україна – сестра, ненька, мати; Дніпро – святиня, яка має цілющу воду, український народ – бореться за визволення своєї країни, адже її розвиток можливий лише «под сталинским солнцем орлиным»¹⁷¹.

Так, наприклад, у випуску газети «Правда» від 8 жовтня 1943 року ми зустрічаємо вірші присвячені Дніпру:

*Седой наш Днепр не преграда
И не отрада для врага.
Для победителей отрада –
Очистить от гнилого смрада
Его святыя берега!*¹⁷²

Тому, ми бачимо як війна спонукала до переосмислення політики країни так, щоб створювались нові місця пам'яті, які б пришвидшували б формування радянської ідентичності серед українців. Тож, з кінця 1943 року, по мірі

¹⁷⁰ Довгополова О. Місця пам'яті й наші пошуки себе. URL: <https://www.verbum.com.ua/03/2019/memory-places/our-searching-for-the-self/> (дата відвідування: 17.05.2023)

¹⁷¹ Голованівський С. Песня про Украину. *Правда*. 1942. № 359. 25 декабрия. С. 3.

¹⁷² Бедный Д. Богатырская переправа. *Правда*. 1943. № 249. 8 октября. С. 3.

звільнення українських земель, перед партією постає завдання: спрямувати спогади населення УРСР, яке перебувало тривалий час під німецькою окупацією, в потрібний контекст і вписати їхню колективну пам'ять в радянський досвід¹⁷³.

З огляду на все вищесказане, УРСР почала потребувати свого ідеологічного стрижня, який би давав можливість задавати прорадянські тенденції та формувати «правильне» сприйняття подій. Крім того, потреба в лояльності українців, які тривалий час перебували під німецькою окупацією, залишалась актуальною. Тож, перед тим як перейти до аналізу ролі Богдана Хмельницького в радянській пропаганді, нам потрібно зрозуміти, чому була обрана його постать та в якому історичному контексті це відбувалось.

Тож, з початком війни в 1941 році в РСЧА з'явилась нова тенденція, яка полягала у створенні національних формувань, які мали б зменшити проблему мовного питання та культурних особливостей неслов'янських національностей. Так, з'явилися національні дивізії поляків, латвійців, естонців, туркменів, вірменів, узбеків та грузинів¹⁷⁴. Зрозуміло, що українців таке нововведення не стосувалось. Одна з причин цього полягає в тому, що радянське керівництво не бажало, щоб український народ сприймав себе відокремлено, оскільки російський, український та білоруський народи в радянській пропаганді займали окреме місце і відносились до категорії «трьох братніх народів». Друга причина менш прозаїчна, але мовне та культурне питання, які були головними чинниками створення національних формувань, не були настільки проблемними, як з неслов'янськими національностями. Тому, нагальної потреби у формуванні окремих українських військових формувань не було. Натомість, починаючи з 1943 року, Україна та українці фігурують більше у назвах фронтів (відкриття чотирьох українських фронтів,

¹⁷³ Єкельчик С. Пам'ять війни // Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ, 2019. 15 с.

¹⁷⁴ Детальніше: Sinitsyn F.L. Sovetskaya Natsiya i Voyna. Natsional'nyi Vopros v SSSR. 1933–1945 [Soviet Nation and War. The National Question in the USSR 1933-1945]. Moscow, Tsentrpoligraf, 2018. 543 p.

про які ми поговоримо згодом), що відображало не національний характер угруповань, а території, на яких велись бойові дії¹⁷⁵.

У 1943 році в очікуванні активної фази визволення територій УРСР, радянська пропаганда починає відроджувати українське козацтво. Саме ця ідея була покладена в створення Ордену Богдана Хмельницького та того, що його образ починає зазнавати змін в контексті політики пам'яті¹⁷⁶. Тож, Микита Хрущов, якого надихнув своєю ідеєю Олександр Довженко, у кінці вересня 1943 року з метою підвищення бойового духу серед військових Червоної армії, пропонує запровадити нову нагороду в честь Богдана Хмельницького. Вона мала б стати саме «українською» і набути патріотичного забарвлення для військових, надати їм нову дозу натхнення боротись за свою землю. На додачу, символізм ордену Богдана Хмельницького мав би підкреслювати довіру Росії до України та укріпити їхні «братні» стосунки. Це, у свою чергу, давало б і українській інтелігенції відчуття «рівності» та надихало б продовжувати працювати на «літературному фронті»¹⁷⁷. Також, не менш важливим є той факт, що саме Орден Богдана Хмельницького став першим і єдиним орденом, який би не носив ім'я російської історичної особи¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Gennady Estraikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P. 169 – 170.

¹⁷⁶ Там само. С.170.

¹⁷⁷ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 2.) URL: <https://buklib.net/books/29921/> (дата відвідування: 12.02.2023)

¹⁷⁸ Gennady Estraikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P.170.

На такій хвилі також було перейменовано і місто Переяслав у Переяслав-Хмельницький 12 жовтня 1943 року¹⁷⁹. Місто було обрано не випадково, адже радянське керівництво взяло за основу події 1654 року, коли у місті Переяслав був підписаний Переяславський договір. У розумінні більшовиків він символізував початок інтеграції українського народу до Росії. І те, що від імені козаків виступав Богдан Хмельницький і вплинуло на створення нової назви.¹⁸⁰ У номері газети «Правда» від 13 жовтня 1943 року можна побачити яскравий приклад того, як радянська пропаганда висвітлює як саму угоду, так і роль українського гетьмана у ній:

Мудрый государственный деятель и славный полководец Богдан Хмельницкий видел единственный правильный путь, идя по которому Украина могла освободиться от иноземного нашествия, сберечь свою самобытность, избежать разрушения и уничтожения. Переяславская рада по предложению гетьмана Хмельницкого единодушно, согласно воле всего украинского народа, навеки утвердила нерушимый союз двух братских единокровных народов – великого украинского народа с великим русским¹⁸¹.

Цей фрагмент показує нам важливі ідеологічні засади в питанні ролі образу Хмельницького та творенні нової радянської міфології. По-перше, ми бачимо, що ініціатором Переяславської ради тут виступає гетьман і рішення підтримує весь український народ. Це, у свою чергу, створює ілюзію всезагальної підтримки такого рішення і що істинно, українці прагнули до відновлення зв'язків з російським народом. По-друге, підписання договору з Росією (Російською імперією) відображається як єдиний вірний шлях, адже лише це могло забезпечити вигнання «загарбників» з українських земель.

¹⁷⁹ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переименовании города Переяслав в Переяслав – Хмельницкий». *Правда*. 1943. № 253. 13 октября С. 1.

¹⁸⁰ Gennady Estraiikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*. Stanford University Press, 2015. P.170 – 171.

¹⁸¹ Гречуха М., Корниец Л., Хрущов Н. О переименовании города Переяслава в город Переяслав-Хмельницкий. Постановление Президиума Верховного Совета УССР Совнаркома Украины и ЦУ КП(б)У. *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.

Насправді, тези перегукуються з тогочасними реаліями та метою радянської пропаганди – забезпечити посилення лояльності українців до СРСР та дати зрозуміти, що співпраця з опозиційними течіями це завчасно програний план.

Потрібно зазначити, чому саме образ Богдана Хмельницького було використано для створення нового ордену. Важливим є той факт, що постать українського гетьмана починає переосмислюватись радянською пропагандою після подій 1939 року та приєднання Східної Галичини та Волині до СРСР, оскільки Переяславська угода та відзначення її річниці були використані як ідеологічна основа для виправдання анексії¹⁸². Виходить, що вересневі події 1939 року виправдовувались за рахунок того, що поляки століттями «експлуатували» український народ, а Богдан Хмельницький зміг дати їм відсіч, тому що заключив договір з Російською імперією. Тому, радянська влада за рахунок цього приписувала собі всі права на «повернення» територій, оскільки це набувало вже пропагандистського забарвлення «боротьби за звільнення» українського народу, яке було тотожним до подій 16 ст.

До того ж, у «Правді» проводиться паралель Хмельницького та Сталіна, і те, що тепер Сталін повів український народ разом з російським до відновлення своїх позицій: «Только в союзе с русским народом, под руководством Сталина была осуществлена вековечная мечта украинского народа – воссоединены все украинские земли в едином украинском советском государстве»¹⁸³.

Тож, 10 жовтня 1943 року Орден імені Богдана Хмельницького був офіційно запроваджений. В номері газети «Правда» від 11 жовтня 1943 року в честь такої події вийшло декілька статей. На першій сторінці, де зазвичай розміщується найважливіша інформація, ми бачимо не одну статтю присвячену нововведеному ордену. У першій статті під назвою «Орден

¹⁸² Gennady Estraiikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P.172.

¹⁸³ Гречуха М., Корниец, Л., Хрущов Н. О переименовании города Переяслава в город Переяслав–Хмельницкий. Постановление Президиума Верховного Совета УССР Совнаркома Украины и ЦУ КП(б)У. *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.

Богдана Хмельницького» чітко вказується, що ним будуть нагороджувати командирів та бійців Червоної армії та Військово-морського флоту, керівників партизанських загонів та самих партизан¹⁸⁴. На думку Владислава Гриневича таке коло нагороджених позначилось на авторитетності ордену, оскільки і військові, і партизани були зрівняні у своїх заслугах¹⁸⁵. Далі наводиться доволі розлогий список дій, за які можна отримати Орден імені Богдана Хмельницького. У переважній більшості акцент робиться саме на вигнанні «ворога», звільненні окупованих територій та влаштуванні терактів: «Орден Богдана Хмельницького украсит грудь тех героических сынов советского народа, которые проявят особую решительность и умение в операциях по разгрому врага, высокий патриотизм, мужество и самоотверженность»¹⁸⁶.

Доволі цікавим стало наступне зрівняння радянських орденів, де зроблено наголос на тому, що «...не случайно носят советские боевые ордена имена знаменитых русских полководцев, великих патриотов, радевших о славе, независимости и мощи нашей родной земли»¹⁸⁷. Також, можна прослідкувати, що до переліку важливих імен Суворова, Кутузова та Олександра Невського було додано й ім'я Богдана Хмельницького. Як на мене, це порівняння красномовно показує, як український гетьман мав би логічно ввійти в історичний контекст і стати частиною російської історії, адже сам наголос на подібності даних образів, узагальнення їхньої мети до суто «радянських» прагнень робить Хмельницького ще одним «радянським героєм». Це, у свою чергу, мало б сформувати в українців нове сприйняття як гетьмана, так і його ролі в українській історії. Можна припустити, що подібна стаття мала б не просто надихнути вихідців з України у лавах Червоної армії, а і показати їхню «спорідненість» з російським народом. Умовно, головна думка, яка мала б доноситись, полягала в тому, що герої були схожими і боролись

¹⁸⁴ Б. а. Орден Богдана Хмельницького. *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1.

¹⁸⁵ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 2.) URL: <https://buklib.net/books/29921/> (дата відвідування: 12.02.2023)

¹⁸⁶ Б. а. Орден Богдана Хмельницького. *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1.

¹⁸⁷ Там само. С. 1.

вони за спільну мету, адже два народи разом розвивались у «спільній колісці». З цього можна висновувати, що їхня спільна участь у новій війні проти нових «загарбників» сягає своїм корінням ще давніх часів і, в свою чергу, це створює мотивацію до посилення відданості СРСР.

Разом з тим, у статті присутній наголос на тому, що Хмельницький звільняв територію України від «чужеземного ига»¹⁸⁸ і саме з ним пов'язане «историческое воссоединение украинского и русского народов»¹⁸⁹, адже лише у поєднанні двох народів лежить шлях до перемоги та звільнення¹⁹⁰. Насправді, подібний заклик показує нам, як тогочасна пропаганда проводила аналогії між історичними подіями з метою того, щоб закликати український народ до лояльності задля спільної перемоги. У кінці статті присутні також порівняння того, що тогочасні місця бойових дій знаходяться на тій території, де боровся Хмельницький. Так зроблено висновок, що «не владеть гитлеровским грабителям Украиной!»¹⁹¹, тому що на даний момент народи об'єднані та сильні.

Крім того, слід звернути увагу на характеристику українського гетьмана і якими рисами характеру його наділено в статтях. По-перше, він згадується як особа, яку «свято чтит украинский народ»¹⁹² та те, що люблять його всі народи СРСР, оскільки він боровся за незалежність українців. Одразу можна відмити те, що Хмельницький постає в образі захисника та покровителя на сторінках газети. По-друге, у статтях неодноразово робиться наголос на мудрості гетьмана, яка пов'язана з тим, що він прийняв рішення заключити договір з Російською імперією, чим гарантував те, що «... были отражены все попытки иноземных захватчиков поработить и раз'единить эти народы»¹⁹³. Саме тому

¹⁸⁸ Там само. С. 1.

¹⁸⁹ Там само. С. 1.

¹⁹⁰ Там само. С. 1.

¹⁹¹ Там само. С. 1.

¹⁹² Там само. С. 1.

¹⁹³ Гречуха М., Корниец Л., Хрущов Н. О переименовании города Переяслава в город Переяслав–Хмельницкий. Постановление Президиума Верховного Совета УССР Совнаркома Украины и ЦУ КП(б)У. *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.

ми часто зустрічаємо біля імені Богдана Хмельницького такі прикметники, як «мудрый» та «прозорливый», коли мова йде про прийняті ним рішення. Також, увага загострюється на його військових талантах, які, звісно ж, він використовував, щоб досягнути своєї мети – «об'єднати народи»: «на службу своей великой идее он поставил свой блестящий талант организатора, выдающиеся качества полководца и военачальника, свое искусство замечательного дипломата»¹⁹⁴.

Отже, як ми побачили, стаття про Орден імені Богдана Хмельницького мала на меті нав'язати думку українцям, що історія їхня завжди була єдиною з російською, і що справді вільними вони були лише після їх об'єднання в Переяславі у 1654 році.

Також, у номері газети від 11 жовтня 1943 року був опублікований сам «Наказ Президіуму Верховної Ради СРСР про запровадження ордена Богдана Хмельницького I, II, і III ступенів», де вказувалось, що право нагороджувати військових мають командувачі армії. Разом з тим, зазначений перелік ступенів самого ордену та список героїчних вчинків за які буде присуджуватись орден того чи іншого ступеня. Так, нагородженими I-им ступенем ордену могли бути командувачі фронтів, флотів, армій, флотилій, їх заступники, начальники штабів, оперативних управлінь та командири партизанських з'єднань. Орден II-ого ступеня могли отримати командири корпусів, дивізій, бригад і полків, їх заступники, начальники штабів, командири партизанських з'єднань та відрядів. І в порядку зменшення військових посад Орденем III-ого ступеня нагороджували рядовий, сержантський, старшинський і офіцерський склад до командира батальйону, командирів партизанських відрядів, командирів партизанських підрозділів і партизанів. Цікавою приміткою є те, що орден слід носити з правого боку, але він має йти за орденем Кутузова¹⁹⁵. На мою думку, це в певній мірі показує нам «старшинство» орденів і те, що Орден Богдана

¹⁹⁴ Б. а. Орден Богдана Хмельницького. *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1.

¹⁹⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об учреждении ордена Богдана Хмельницкого I, II, и III степени». *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1.

Хмельницького, можливо, і став єдиним орденом названим в честь неросійського діяча, але займав далеко не перше місце за важливістю серед всіх нагород. Хоча, з іншого боку, цей орден мав вищий ранг, ніж орден імені Олександра Невського. Це можна відслідкувати за вказівками носити його попереду¹⁹⁶.

Ще одна стаття цього номера газети також присвячена ордену, а саме його опису. Так, ми дізнаємось з яких матеріалів та як виготовляли орден різних ступенів. У своїй основі він мав форму п'ятиконечної зірки з випуклими променями. Середина представляла з себе коло, а в його середині було рельєфне зображення гетьмана, який тримає булаву в правій руці. У верхній частині кола зроблений напис «Богдан Хмельницький». Якщо роздивитись відмінності між орденами різних ступенів, то потрібно виділити матеріали, з якого його виготовлено. Так, для ордену I-ого та II-ого ступенів використовувалося золото та срібло, а для III-ого – срібло в домішку з іншими металами. Крім цього, орден I-ого ступеню виділявся тим, що мав більші промені зірки та те, що вони йшли в два шари: один золотий, а другий – срібний¹⁹⁷ (Додаток 5). Мета, яку переслідувало партійне керівництво УРСР, полягала у тому, щоб зробити значення та статус ордену нічим не гіршим за загальносоюзні, щоб його авторитет не поступався у очах військових, які були вихідцями з України.

Важливо зазначити кількість нагороджених бійців орденом Богдана Хмельницького. Так, нагородженими орденом I-ого ступеня було 323 бійця, II-ого ступеня – 2390 бійця та орденом III-ого ступеня 5738 бійців. Як зазначає

¹⁹⁶ В. М. Воронін. Орден Богдана Хмельницького 1943 року. Українське наповнення останнього полководницького ордена СРСР. Статті та повідомлення. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf> (дата звернення: 4.04.2023).

¹⁹⁷ Б. а. Описание ордена Богдана Хмельницкого I – ступени. *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1., також див. Додаток 1.

Віктор Воронін, у переважній більшості нагороджені орденом Хмельницького були українцями або ж вихідцями з України¹⁹⁸.

Перша згадка про нагородження «українським» орденом уже зустрічається на сторінках газети «Правда» у випуску від 27 жовтня 1943 року. Першими серед нагороджених стали Генерал-майор Данилов Олексій Ілліч, підполковник Каплун Йосиф Наумович та майор Тарасенко Борис Васильович¹⁹⁹. Так, Данилов Олексій Ілліч був командувачем 12-ої армії Третього українського фронту і нагороджений за те, що його війська звільнили місто Запоріжжя та форсували Дніпро²⁰⁰. Каплуна Йосифа Наумовича, командира 90-тої окремої стрілкової бригади, та майора Тарасенко, інженера 81-ої окремої стрілкової дивізії, також було нагороджено орденом за організацію збору засобів для форсування Дніпра в ході визвольних боїв за Київ²⁰¹.

Крім цього, одними з перших орденом I-ого ступеня нагородили і партизанських очільників, зокрема Сидора Ковпака, Олексія Федорова, Михайла Наумова, Олександра Сабурова, Василя Бегму, Петра Вершигора та Луку Кизя²⁰².

Загалом, нововведений орден не дав бажаних результатів, оскільки серед військових його престижність вважалась не настільки високою, як у

¹⁹⁸ В. М. Воронін. Орден Богдана Хмельницького 1943 року. Українське наповнення останнього полководницького ордена СРСР. Статті та повідомлення. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf> (дата звернення: 4.04.2023).

¹⁹⁹ Указ Президиума Верховного Совета СССР «О награждении орденами Суворова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии» та «О награждении орденами Суворова, Кутузова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии». *Правда*. 1943№ 265. 27 октяб. С. 2–3.

²⁰⁰ Б. а. Данилов Алексей Иллич. Биография. Министерство обороны Российской Федерации. URL: <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11842724@morfHeroes> (дата відвідування: 19.04.2023)

²⁰¹ Койфман Г., Чернаков Г. Каплун Иосиф Наумович. Интернет-проект по увековечиванию памяти воинов-евреев. URL: <https://www.jewmil.com/biografii/item/742-kaplun-iosif-naumovich> (дата відвідування: 19.04.2023)

²⁰² В. М. Воронін. Орден Богдана Хмельницького 1943 року. Українське наповнення останнього полководницького ордена СРСР. Статті та повідомлення. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf> (дата звернення: 4.04.2023).

всесоюзних орденів²⁰³. Та з іншого боку, сам факт запровадження такої нагороди дає нам можливість проаналізувати ставлення вищого партійного керівництва до українського народу, оскільки лише УРСР було надано право мати свій «національний» орден, попри те, що інші республіки також подавали запит на таке нововведення. Так, наприклад, на хвилі вигнання німецьких військ з територій СРСР, керівництво Естонії також подало запит на створення свого республіканського чи, якщо пощастить, всесоюзного. Планувалось назвати орден в честь Лембіта, давнього естонського вождя, який боровся з місіонерами. Звісно, таку ініціативу так і не було підтримано, тому що це не було актуально для тогочасної пропаганди²⁰⁴.

Запровадження ордену та возвеличення Богдана Хмельницького знайшло своє місце і в історичних працях. Так, український історик, Микола Петровський, видає брошуру під назвою «Богдан Хмельницький». У ній дослідник переписує історію і подає її у такій формі, яка відповідала б поглядам партії. Головна думка роботи у тому, що гетьман від початку війни прагнув об'єднатись з Московією і створити прототип Радянського Союзу. Також, брошура написана в марксистському стилі і передавала події 1654 року мовою сучасників, використовуючи терміни «маси», «терор», «вождь» і подібне²⁰⁵.

З іншого боку, ми можемо говорити про позитивні наслідки запровадження українського «національного» ордену та те, що це все ж таки віднайшло підтримку серед українських діячів. Це було досить очікуваним наслідком тогочасної пропаганди, адже в контексті возвеличення «єдності українського та російського народів», українська інтелігенція скористалась можливістю для розповсюдження важливих національних питань. Так, на мітингу 27 листопада 1943 року, який проводився в честь визволення Києва, у

²⁰³ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 2.) URL: <https://buklib.net/books/29921/> (дата відвідування: 12.02.2023)

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / пер. з англ. М. Климчук, Х. Чушак, Київ, 2008. С. 81 – 82.

своїй промові Микола Бажан чітко висловив те, про що мовчала національна еліта. Зокрема, мова йде про питання важливості Києва для українського народу і те, що місто виступає центром України в національному значенні, оскільки саме Київ є важливим осередком становлення української нації²⁰⁶.

Також, цікавою є реакція радянської пропаганди на перейменування Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів у 1-ий, 2-ий, 3-ий, 4-ий Українські фронти відповідно, яке відбулось 20 жовтня 1943 року²⁰⁷. Жодної офіційної згадки, яка б пояснювала таке перейменування, в газеті «Правда» не публікувалось. Вперше, ми зустрічаємо згадку про 4-ий Український фронт у номері газети від 24 жовтня 1943 року²⁰⁸ в контексті операційних зведень. Таке спостереження досить цікаве, оскільки восени 1943 року в «Правді» активно іде пропагування українського радянського патріотизму і цілком очікувано було б зустріти певне піднесення бойового духу за допомогою такої події. Так, Геннадій Естрайх згадує цю подію в контексті «кроку на зустріч» радянської влади до українців. Та, все ж таки, наголошує на тому, що було чітко окреслено, що перейменування відбулось в честь територій, на яких ідуть бої, а не на основі піднесення тієї чи іншої національності²⁰⁹.

Крім того, тенденції в радянській пропаганді з початком німецько-радянської війни, які ми розглядали раніше, показують активне використання українських символів задля підняття бойового духу. Так, ми часто починаємо зустрічати статті чи вірші, присвячені Києву та історичним пам'яткам під час початку звільнення столиці: «В Києве»²¹⁰, «Золоті ворота перемоги»²¹¹, «Битва

²⁰⁶ Гриневич В. А. У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 2.) URL: <https://buklib.net/books/29921/> (дата відвідування: 11.04.2023)

²⁰⁷ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / за ред. В; Д. Конашевича. Київ, 1996. С. 363.

²⁰⁸ Правда. 1943. № 263. 24 жовтня. 4 с.

²⁰⁹ Gennady Estraiikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P.170 – 171.

²¹⁰ Макаренко Я. В Києве. *Правда*. 1943. № 275. 7 жовтня. С. 4.

²¹¹ Корнейчук А. Золоті ворота перемоги. *Правда*. № 276. 8 жовтня. С. 2.

за Києв»²¹², вірш Павла Тичини «Київ»²¹³, «В столиці України»²¹⁴. У них головний мотив полягає в тому, що Київ – це символ свободи і братства народів, тому Червона Армія та Сталін звільнили його: «ты – колыбель нашей свободы и государственности. Ты – символ великого и славного славянского братства»²¹⁵.

Разом з Києвом активно пропагується і образ Дніпра, особливо в жовтні-листопаді 1943 року. З'являється низка статей присвячених Дніпру: «День за Днепром»²¹⁶, «Прорыв за Днепром»²¹⁷, «Самолеты над Днепром»²¹⁸. Цікаво, що часто разом з Дніпром згадують і інші важливі символи. Наприклад, у вірші Павла Тичини возвеличуються ще й Лавра, Софіївський собор та Майдан:

*Та як же так – щоб не було Дніпра!
Щоб не було дітей моїх добра!
Та як же так – щоб не було Майдана,
Софії, Лаври й булави Богдана!*²¹⁹

Усі ці символи в уяві українців мали важливе значення, як і сьогодні. І асоціювались вони з довгою історією українського народу, яка активно пропагувалася в СРСР у контексті розвитку братніх народів. Тому, не дивно, що Київ виступає символом свободи всього радянського народу, а не лише українців. І хоча, ці символи були суто українським, але вони вплітались в контекст загальнорадянський.

Отже, ми прослідковуємо те, що з початком німецько-радянської війни партійне керівництво почало використовувати іще з більшою активністю пропаганду. Головною метою щодо ведення пропагандистської діяльності стало підвищення лояльності українського народу та вихідців з України, які воювали в лавах Червоної армії. Саме це стало причиною запровадження

²¹² Огнев Л. Битва за Києв. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.

²¹³ Тичина П. Київ. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.

²¹⁴ Макаренко Я. В столиці України. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.

²¹⁵ Кронейчук. А Золоті ворота перемоги. *Правда*. № 276. 8 ноября. С. 2.

²¹⁶ Полевой Б. День за Днепром. *Правда*. 1943. № 260. 21 октября. С. 2.

²¹⁷ Полевой Б. Прорыв за Днепром. *Правда*. 1943. №258. 18 октября. С. 3.

²¹⁸ Огнев Л. Самолеты над Днепром. *Правда*. 1943. № 257. 17 октября. С. 3.

²¹⁹ Тичина П. Київ. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.

нових орденів, нових традицій, установленням нових пам'ятників та створення цілого ряду «шедеврів» радянського мистецтва. Як наслідок, ми бачимо, що справді український народ в певній мірі йшов на зустріч радянській владі і на контрастному висвітленні «радянське-нацистське» багато українців продовжувало боротись на стороні СРСР. Хоча, у вищих колах інтелігенції продовжувалась боротьба за істинне визнання українців, як окремого народу, що з ходом визволення територій почала все більше утискатись.

Отже, даний розділ показує нам, як загальні тенденції національної політики СРСР знайшли своє відображення в пропаганді. Зокрема, це вплилось у створення українського радянського патріотизму, який у своїй основі підтримував національний розвиток українців. З іншого боку, ми бачимо, як возвеличення українського бойового духу і введення до загального обігу українських символів та героїв почало «радянізуватись» і набувати більш широкого значення. Так, Київ стає символом свободи для радянських людей, а образ Богдана Хельницького набуває росієцентричного забарвлення і «тяжіє до старшого брата». Такі перетворення мали на меті пробудити український бойовий дух, патріотизм та мобілізувати населення. Це підтверджується проведеним контент-аналізом газети «Правда», де ми бачимо тенденції наростання актуальності українського питання в серпня 1943 і як поступово вона втрачається в середині 1944 року. Тобто, поки бої йшли безпосередньо на території УРСР, радянська влада усіма способами намагалась підтримувати лояльність українців, а після все більше на перший план виходить російський народ, який перебирає на себе основну роль визволителя.

Висновки

Дане дослідження розкрило основні завдання та інструменти поширення українського радянського патріотизму в пресі в роки німецько-радянської війни. Зокрема, усі висновки, яких ми дійшли, спираються на аналіз газети «Правда», оскільки вона була головним джерелом поширення радянської пропаганди в сталінський період.

Тож, по-перше, ми розкрили питання підходів в національній політиці більшовиків з початку становлення СРСР до кінця Другої світової війни. Так, нам вдалось відслідкувати загальні тенденції в радянській політиці. Для цього були проаналізовані різні підходи до вивчення національного питання таких дослідників як Тері Мартін, Юрій Сльозкін, Франсін Хірш та Богдан Кравченко. З них ми виділяємо наступні етапи: неросійський націоналізм, який супроводжувався політикою коренізації і наданням можливостей для культурного та наукового розвитку народів. Далі, етап етнічного плюралізму, з яким почались виділення більш розвинутих народів і перші репресії. Та період «квітучих націй», де провідне місце починає займати російський народ. Разом з тим, запроваджуються ідеї «дружби народів», «братніх народів», «батьківщини», у яких українці займають друге місце за своїм впливом. Загалом, протягом цього періоду місце українців в радянській ієрархії постійно змінюється у бік «приближення» до російського народу. Це робиться з єдиною метою – здобути підтримку та лояльність серед українського населення УРСР та сформувати в українців радянську ідентичність.

По-друге, прагнення партії досягти своїх цілей спричинили розвиток українського радянського патріотизму. До цього поняття входить комплекс заходів, що були націлені на пошук концепцій, які допомогли б інтегрувати українців в СРСР. Тому, з початком війни в 1941 році радянська влада запроваджує низку заходів: евакуація українських установ, еліт, інтелігенції в тиллові райони СРСР, щоб показати своє «підключення» про український народ. Крім того, активно переписується українська історія і створюються концепції «колиски трьох братніх народів», а українські історичні персони набувають

росієцентричних рис і стають радянськими героями. Тому, у «Правді» Україна починає позиціонуватись «ненькою», «сестрою інших республік», солдати – її синами. У статтях присвячених Україні з'являються посилання на давні часи про постійну боротьбу українців за свою свободу і її здобуття лише за підтримки «великого російського народу». Тому, головним завданням українського радянського патріотизму було надання українцям такої свободи у культурному розвитку, яка б забезпечила партії їхню підтримку з одного боку, але і формувала б ідеологічну залежність від Росії з іншого.

По-третє, ми визначили період початку підвищеної уваги до українського питання в пропаганді, спираючись на результати проведеного кількісного контент-аналізу «Правди». Ми прослідкували, що активного розголосу тема українців та України набуває в серпні 1943 року, що пов'язано з перемогою битви на Курській дузі. Нею ознаменувався період швидкого просування військ РСЧА на захід. У цей час ми зустрічаємо до 100 статей про Україну за місяць в «Правді». У кожному номері газети є згадки про героїзм Червоної армії, незламність українського народу, і що російський народ обов'язково його звільнить, як це було протягом довгої історії. Такий наратив лежить в основі майже кожної статті. Починаючи з травня 1944 року популярність починає різко втрачатись, як тільки радянські війська наближаються до територій Східної Галичини та Волині. Далі, згадок про Україну стає все менше, а ті, що є, написані в честь річниць, визначних подій чи є відповіддю на закордонний закид щодо місця України на політичній арені.

По-четверте, ми з'ясували інструменти радянської пропаганди, які вона використовувала задля поширення ідей українського радянського патріотизму в пресі. Слід виділити наступні: використання віршів та пісень, написаних українськими митцями та надрукованих українською совою. Також, повернення «до джерел» і використання образів українських героїв: Петра Сагайдачного, Данила Галицького, Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького. Найбільшу увагу, звісно, перебирали останні двоє. Зокрема, мова йде про такі заходи, як запровадження окремої військової нагороди –

ордену імені Богдана Хмельницького, чи розповсюдження закликів до читання «Кобзаря» Шевченка. Разом з тим, з'являється активне використання української символіки, яку влітають в загальнорадянський контекст. Так, Київ стає символом свободи всього радянського народу, а Дніпро – загальнорадянською гордістю. Тож, ми бачимо, що радянська влада намагається використати тогочасний підйом національного українського духу у своїх цілях та направити його на підтримку українського радянського патріотизму.

Таким чином, зображення України та українців на шпальтах газети «Правда» в період Другої світової війни є репрезентацією тогочасної ідейної лінії в пропаганді. Українське питання радянською владою поширюється тоді, коли виникає потреба у збільшенні рівня лояльності українців до Москви. Саме тому, партія згадує про українських національний дух моменти політичної кризи: окупація території Східної Галичини та Волині, виправдовуючи це здійсненням багатовікової мрії українського народу на возз'єднання; швидким відступом радянських військ влітку 1941 року, щоб не втратити лояльності від тих українців, які були вірними; початок активного звільнення територій УРСР, щоб мобілізувати населення та утвердити радянську владу після тривалої окупації. Усі ці періоди супроводжувались підтримкою українського радянського патріотизму, який будувався на основі патріотизму українців та пробудження національного духу.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Опубліковані

1. Директива Наркома обороны СССР и зам. наркома обороны — начальника ГлавПУ РККА Военным советам фронтов, армий, округов, начальникам политорганов, военным комиссарам дивизий и полков о задачах военных комиссаров и политработников в Красной Армии. 20 июля 1941 г. *Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественной войне, 1941 – 1945 гг.* Москва, 1996. 470 с.
2. Пропаганда и агитация в условиях военного времени. Саратов: Газетно-книжное издательство Обкома ВКП(б), 1942. 150 с.

Періодика

1. Правда. 1941. № 172 – 1945. № 111. 23 червня 1941 – 10 травня 1945 р.
 - a) Б. а. Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И. В. Сталина. 3 июля 1941 года. *Правда.* 1941. № 182. 3 июля. С. 1.
 - b) Б. а. Выступление Черчиля. *Правда.* 1941. № 189. 10 июля. С. 4.
 - c) Б. а. Иностранная печать о героической борьбе Красной Армии. *Правда.* 1941. №. 188. 9 июля. С. 4.
 - d) Б. а. Описание ордена Богдана Хмельницкого I – ступени. *Правда.* 1943. №252. 11 октября. С. 1.
 - e) Б. а. Орден Богдана Хмельницкого. *Правда.* 1943. №252. 11 октября. С. 1.
 - f) Б. а. От советского информбюро. Вечернее сообщение 14 августа. *Правда.* 1941. № 225. 15 августа. С. 1.
 - g) Б. а. От советского информбюро. Утреннее сообщение от 6 августа. *Правда.* 1941. № 217. 7 августа. С. 1.
 - h) Б. а. Победу надо завоевать, победа будет за нами! *Правда.* 1941. № 177. 28 июня. С. 1.

- i) Б. а. Позорный провал кампании по вербовке добровольцев для борьбы против СССР. *Правда*. 1941. № 208. 29 июля. С. 4.
- j) Б. а. Советская Украина. *Правда*. 1944. № 66. 17 марта. С. 1.
- k) Б. а. Харьков освобожден! *Правда*. 1943. № 48. 17 февраля. С. 3.
- l) Б.а. К украинскому народу. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.
- m) Б.а. От советского информбюро. Дневное сообщение. *Правда*. 1941. № 180. 1 июля. С. 1.
- n) Б.а. Советская Украина и украинско-немецкие националисты в Канаде. *Правда*. 1943. № 122. 13 мая. С. 3.
- o) *Бажан М.* Твой сын. *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. С. 3.
- p) *Бедный Д.* Богатырская переправа. *Правда*. 1943. № 249. 8 октября. С. 3.
- q) *Бедный Д.* Борьба и месть. *Правда*. 1943. № 48. 17 февраля. С. 3.
- r) *Викторов Я.* Расправа фашистских варваров над польским народом. *Правда*. 1941. № 193. 14 июля. С. 4.
- s) Вождю и другу украинского народа товарищу Сталину. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.
- t) *Голованивський С.* Песня про Украину. *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. С. 3.
- u) *Грегю К.* Фашистские захватчики в Болгарии. *Правда*. 1941. № 187. 8 июля. С. 4.
- v) *Гречуха М., Корниец Л., Хрущев Н.* К украинскому народу. *Правда*. 1942. № 360. 26 декабря. С. 3.
- w) *Гречуха М., Корниец Л., Хрущев Н.* О переименовании города Переяслава в город Переяслав – Хмельницкий. Постановление Президиума Верховного Совета УССР, Совнаркома Украины и ЦК КП(б)У. *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.
- x) *Демидов К.* Изверг Гитлер - лютый враг русского народа. *Правда*. 1941. № 192. 13 июля. С. 4.
- y) *Конейчук А.* Золоті ворота перемоги. *Правда*. № 276. 8 ноября. С. 2.

- z) Красная Армия – родное детище советского народа. *Правда*. 1941. № 174. 25 июня. С. 1.
- aa) *Крылов С.* Враг не застанет нас врасплох. *Правда*. 1941. № 228. 18 августа. С. 3.
- bb) *Макаренко Я.* В Киеве. *Правда*. 1943. № 275. 7 ноября. С. 4.
- cc) *Макаренко Я.* В столице Украины. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.
- dd) *Огнев Л.* Битва за Киев. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.
- ee) *Огнев Л.* Самолеты над Днепром. *Правда*. 1943. № 257. 17 октября. С. 3.
- ff) Письмо партизан и партизанок Черниговщины, Киевщины, Житомирщины, Харьковщины и Сумщины Товарищу Сталину. *Правда*. № 359. 1942. 25 декабря. С. 2.
- gg) *Полевой Б.* День за Днепром. *Правда*. 1943. № 260. 21 октября. С. 2.
- hh) *Полевой Б.* На могиле Шевченко. *Правда*. 1944. № 36. 11 февраля. С. 4.
- ii) *Полевой Б.* Прорыв за Днепром. *Правда*. 1943. № 258. 18 октября. С. 3.
- jj) *Правда*. 1942. № 359. 25 декабря. 4 с.
- kk) *Правда*. 1943. № 263. 24 октября. 4 с.
- ll) *Тичина П.* Київ. *Правда*. 1943. № 276. 8 ноября. С. 3.
- mm) *Тичина П.* Ми йдемо на бій! *Правда*. 1941. № 173. 24 июня. С. 3.
- nn) *Тычина П.* Прочь грязные руки от Украины! *Правда*. 1943. № 123. 14 мая. С. 3.
- oo) Указ Президиума Верховного Совета СССР «О награждении орденами Суворова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии» та «О награждении орденами Суворова, Кутузова и Богдана Хмельницкого генералов и офицерского состава Красной Армии». *Правда*. 1943 № 265. 27 октября. С. 2–3.

- pp) Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переименовании города Переяслав в Переяслав – Хмельницкий». *Правда*. 1943. № 253. 13 октября. С. 1.
- qq) Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об учреждении ордена Богдана Хмельницкого I, II, и III степени». *Правда*. 1943. №252. 11 октября. С. 1.
- rr) *Федосеев П.* Источники силы Советского Союза. *Правда*. 1943. №39. 8 февраля. С.2.
- ss) *Шведоский В.* Воздушный рейд в неприятельский тыл. *Правда*. 1941. № 181. 2 июля. С. 2.

Література

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. *Гриневиц В. А.* Неприборканне різноголосся: Друга світова війна і суспільнополітичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.
2. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Київ: видавництво «Часопис «Критика»», 2008. 303 с.
3. *Єкельчик С.* Пам'ять війни // Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ, 2019. С. 1 – 15.
4. *Лисенко О. Є., Гриневиц В. А.* У пошуках українського радянського патріотизму // В. А. Гриневиц, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна та Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 531 с.
5. *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / за ред. В; Д. Конашевича. Київ, 1996. 363 с.
6. *Тері Мартін.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі. (1923-1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ, 2013. 639 с.

7. Україна в Другій світовій війні: До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні / Український інститут національної пам'яті. Київ, 2015. С. 4 – 7.
8. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. – 2-ге вид. Харків: Акта, 2015. 252 с.
9. Gennady Estraiikh. Jews and Soviet Remythologization of the Ukrainian Hetman. The Case of the Order of Bohdan Khmelnytsky // Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015. P. 294.
10. Hirsch F. Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union. Ithaca and London, 2005. P. 1–16.
11. Jeffrey Brooks. Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. Princeton: Princeton University Press, 2000. 319 p.
12. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1985. 352 p.

Статті

1. Брукс Дж. Людей, которые не читают газет, надо морально убивать на месте. Советская власть и медиа / ред. Х. Гюнтера и С. Хэнсен. – Спб., 2005. С. 228–241.
2. Волокитина Т. В. «Перо приравнено к штыку!». Советская печатная пропаганда в годы Великой Оттечественной войны. *Славяне и Россия*. С. 330 – 331.
3. Григорьева О. И. Эволюция образа Германии в советской пропаганде: контент – анализ материалов газеты «Правда» (январь 1933 – июнь 1941 г.). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. Серия Аспирантские тетради. / За ред. В. В. Лаптев. Санкт -Петербург, 2008. С. 92
4. Луговський О. Перерваний прорив. Чернігівсько-Прип'ятська операція 26 серпня–30 вересня 1943 року. *Віче*. 2013. №. 19. С. 48 – 50.

5. Пузин А. Задачи печати в дни войны. *Пропаганда и агитация в условиях военного времени* / Ред. Т. Назаров. Соратов, 1941. С. 91.
6. Синицын Ф. Л. Национальная политика СССР в предвоенный период (1938–1941 гг.). *История национально политики России. Вестник РУДН. История России*. 2014. № 1. С. 26.
7. Ewa M. Thompson. Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50, No. 2. P. 385 – 399.
8. Grulio L. The Soviet press: “propagandist, agitator, organizer”. *Journal of International Affairs*. 1956. Vol. 10, No. 2. P. 153 – 169.
9. Jeffrey Brooks. Socialist Realism in Pravda: Read all about It! *Slavic Review*. 1994. Vol. 53, No. 4. P. 973 – 991.

Рукописи

Дисертації

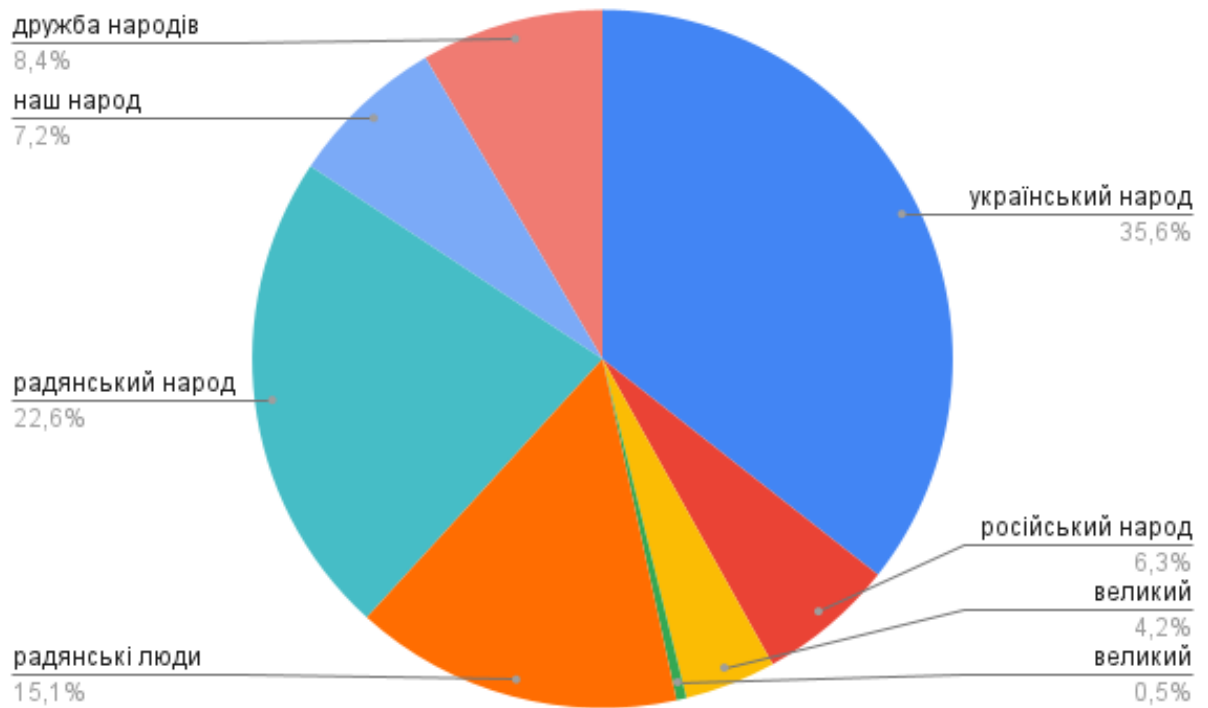
1. Olena Palko. Becoming Soviet: lost cultural alternatives in Ukraine, 1917-1933. / University of East Anglia, 2016. 339 p.

Електронні ресурси

1. Б. а. Данилов Алексей Иллич. Биография. Министерство обороны Российской Федерации. URL: <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11842724@morfHeroes> (дата відвідування: 19.04.2023)
2. Воронін В. М. Орден Богдана Хмельницького 1943року. Українське наповнення останнього полководницього ордена СРСР. Статті та повідомлення. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf> (дата звернення: 4.04.2023).
3. Гриневич В. А. Братня любов. Український радянський патріотизм як нав’язана форма малоросійства. URL: <https://tyzhden.ua/bratnia-liubov-ukrainskyj-radianskyj-patriotyzm-iak-nav-iazana-forma-malorosijstva/> (дата відвідування: 10.05.2023.)

4. *Гриневич В. А.* У пошуках українського радянського патріотизму (Част. 1.) URL: <https://buklib.net/books/29920/> (дата відвідування: 12.02.2023)
5. *Довгополова О.* Місця пам'яті й наші пошуки себе. URL: <https://www.verbum.com.ua/03/2019/memory-places/our-searching-for-the-self/> (дата відвідування: 17.05.2023)
6. История газеты «Правда». URL: <https://gazeta-pravda.ru/history/> (дата звернення: 21. 02. 2021).
7. *Койфман Г., Чернаков Г.* Каплун Иосиф Наумович. Интернет-проект по увековечиванию памяти воинов-евреев. URL: <https://www.jewmil.com/biografii/item/742-kaplun-iosif-naumovich> (дата відвідування: 19.04.2023)
8. *Слезкин Ю.* СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность. URL: https://sputnikipogrom.com/politics/395/ussr_communal/ (дата звернення: 11.04.2023).

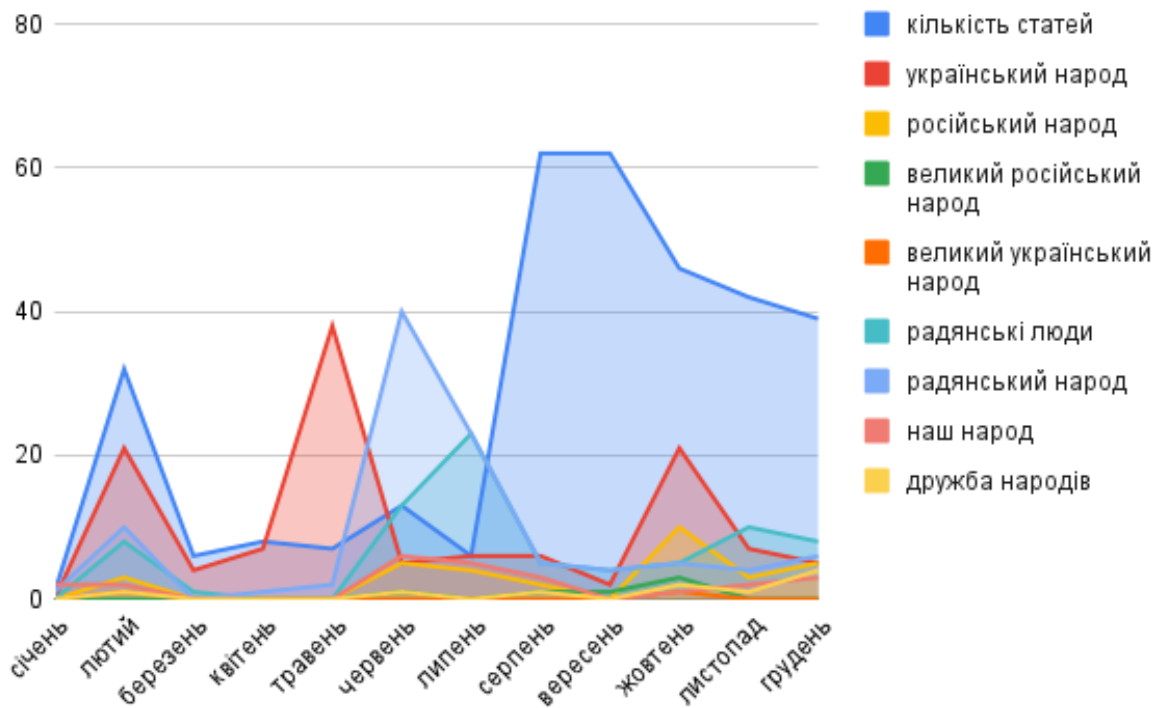
Додатки Додаток 1

Кругова діаграма зі статистикою частоти вживання термінів за досліджуваний період (1942 – 1945 роки)²²⁰.

²²⁰ Створена на основі проведеного кількісного контент-аналізу газети «Правда».

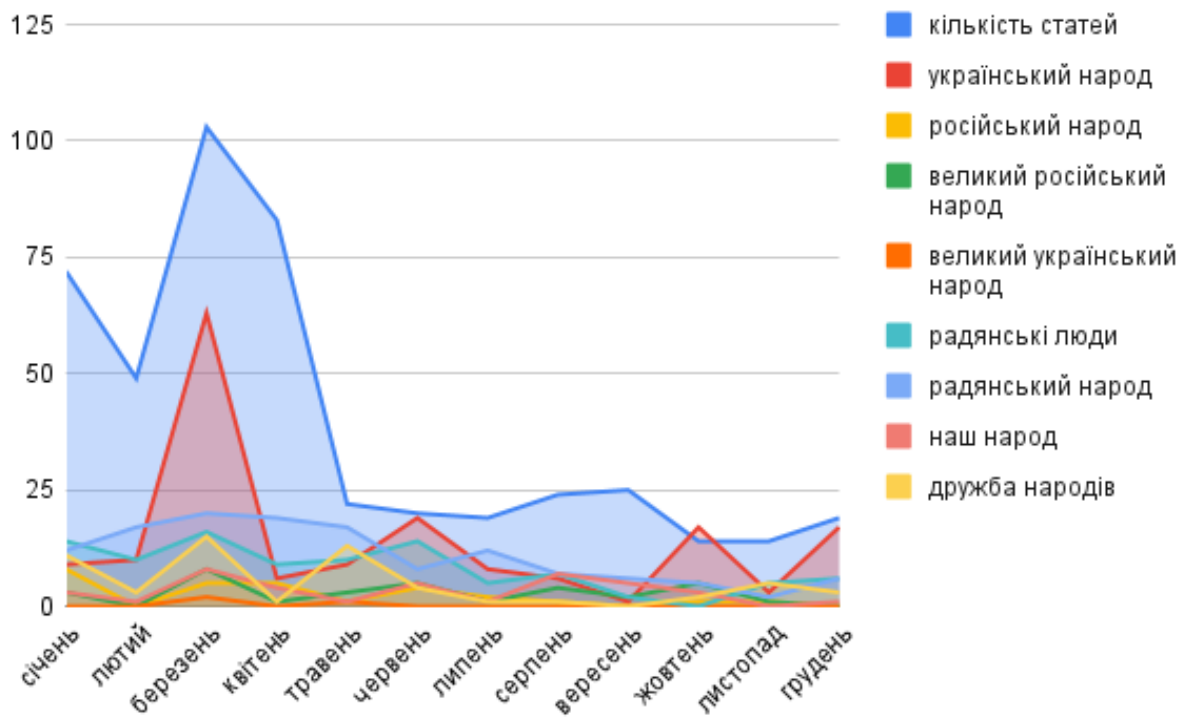
Додаток 2

Графік зі статистикою частоти вживання досліджуваних термінів та показники кількості статей, присвячених Україні, за кожний місяць 1943-го року²²¹.

²²¹ Створений на основі проведеного кількісного контент-аналізу газети «Правда».

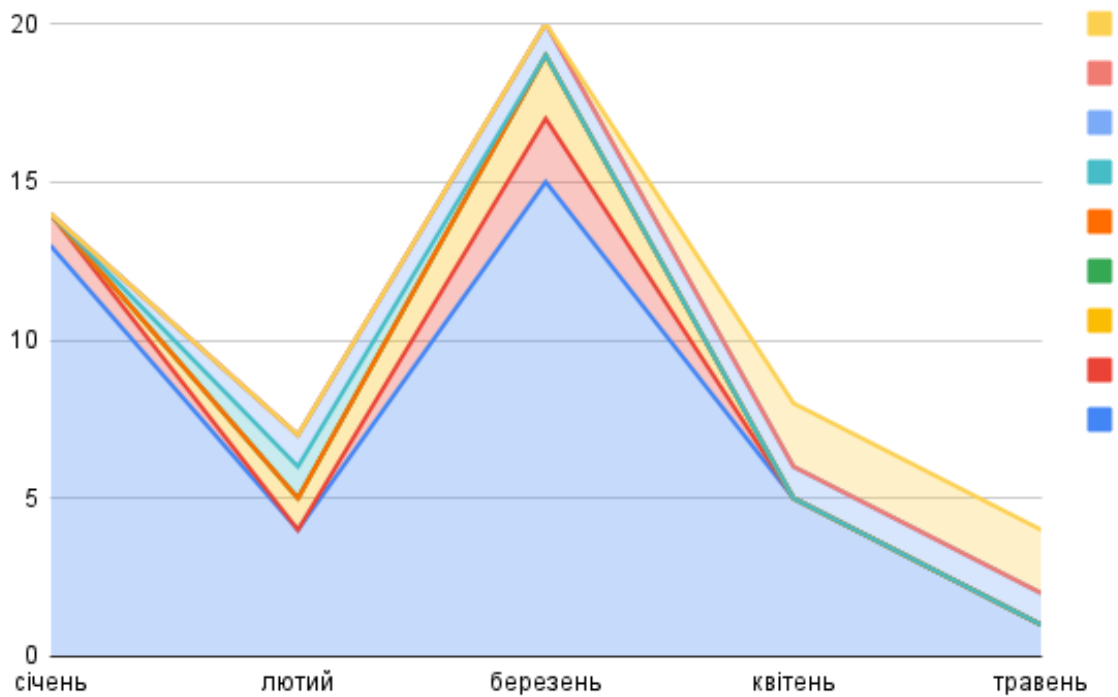
Додаток 3

Графік зі статистикою частоти вживання досліджуваних термінів та показники кількості статей, присвячених Україні, за кожний місяць 1944-го року²²².

²²² Створений на основі проведеного кількісного контент-аналізу газети «Правда».

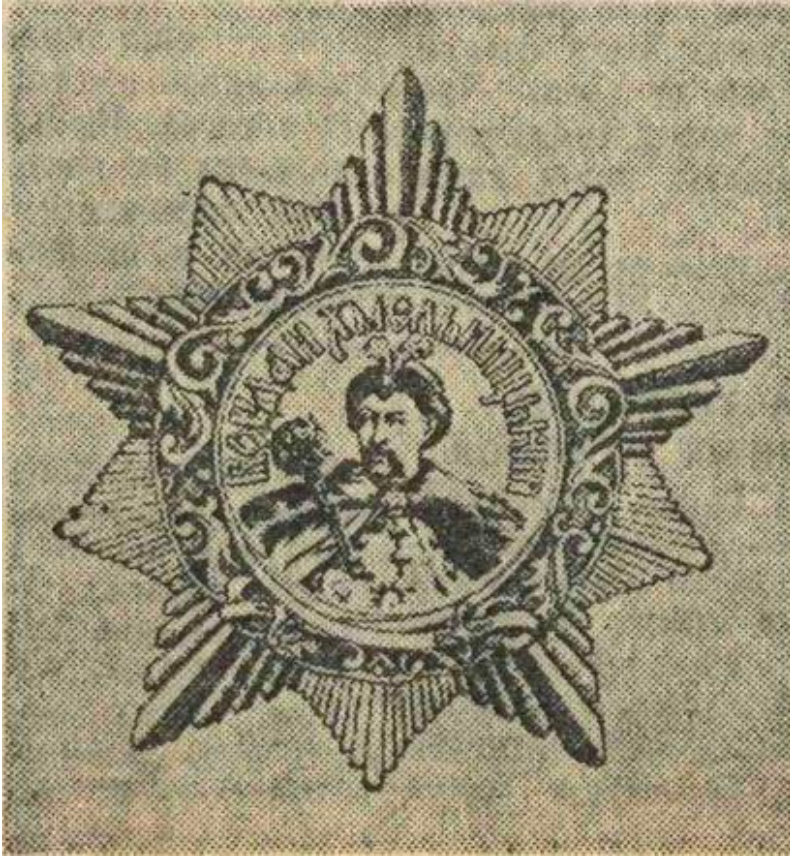
Додаток 4

Графік зі статистикою частоти вживання досліджуваних термінів та показники кількості статей, присвячених Україні, за кожний місяць до закінчення німецько-радянської війни 1945-го року²²³.

²²³ Створений на основі проведеного кількісного контент-аналізу газети «Правда».

Додаток 5

Зображення Ордену імені Богдана Хмельницького I-ого ступеня. Малюнок поданий в статті газети «Правда», де присутній опис зовнішнього виду ордену, різних ступенів²²⁴.

²²⁴ Б. а. Описание ордена Богдана Хмельницкого I – ступени. Правда. 1943. №252. 11 октября. С. 1.